
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-бу илдян няшр олунур

2021 №3

3 айда бир дяфя няшр олунур

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əhmədova Elnarə Ə.

“Çətin”yeniyyətmələrin öyrənilməsinə psixoloji yanaşma.....3

Quliyeva Gülzar H.

Ailədə ər-arvad arasında konfliktlərin psixoloji
profilaktikasını ilə bağlı tədqiqatların təhlili 11

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Teymurova İradə A.

Vətəndaş identikliyinə formalaşmasının sosial-psixoloji
xüsusiyyətləri.....18

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Əsgərova Elnurə A.

Birinci sinif şagirdlərində məktəb dezadaptasiyasının yaranması

---

səbəbləri və onların korreksiyası yolları 30
Mündəricat

TİBBİ PSIXOLOGİYA

Mustafayev M.H., Rəhimli Türkan İ.

Psixosomatik pozuntuların yaranmasına mobbinqin təsiri.....37

Kızılelma Tuğba H.

Posttravmatik stress pozuntusunun klinik-psixoloji təhlili.....46

Abasova Kəklük Ə.

Əqli geriliyi olan uşaqların valideynlərinin müalicə-bərpa prosesində iştirakı.....58

“ÇƏTİN” YENİYETMƏLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ PSIXOLOJİ YANAŞMA

Elnarə Əhmədova

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qərb Universiteti

Əhməd Rəcəbli küçəsi 23, indeks: 1001

E-mail: ahmedova-elnara@mail.ru

Açar sözlər: “çətin” uşaqlar, deviant davranış, yeniyetmə, ailə, məktəb, əxlaq, tərbiyə

Keywords: “difficult” children, deviant behavior, teenager, family, school, morality, upbringing

GİRİŞ

Müasir dövrdə bütövlükdə cəmiyyət, həm də ailə üçün “çətin” yeniyetmələr əsas problem olaraq qalır. Son illərdə bu problem daha da kəskinləşib və qlobal xarakter daşıyır. Cəmiyyətin indiki inkişaf mərhələsində bu mənfi sosial hadisə yeniyetmələrin azğınlığı və cinayət karlılığı kimi formalarda ifadə olunur.

İlk növbədə, bu sosial fenomen böhran proseslərindən asılı olma yəni qətiyyətlə yeniyetmələrin sabit

əxlaqi və hüquqi davranışını təmin edə bilən mənəvi-əxlaqi norma və dəyərlərinin sosial və şəxsi səviyyə də olmaması və ya forma laşmaması ilə əlaqədardır və qeyd etmək lazımdır ki, bu proses sosial-iqtisadi sferada baş verir.

Yeniyetmələr arasında cinayətkarlığın digər mühüm mənbəyi cəmiyyətin müasir sosial-iqtisadi və siyasi sferasında baş verən böhrandır. Cəmiyyətin belə bir vəziyyəti bilavasitə maddi və sosial rifahın aşağı düşməsinə gətirib çıxarır ki, bu da milli və şəxsi mənlilik şüurunda adekvat şəkildə mənfi formada əks olunur və təsbit edilir. Nəticədə bu

---

özünü cəmiyyətdə yeniyetmələr arasında hüquqazidd davranışların sayının artması ilə göstərir.

“Çətin” yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətləri əsasən onların yaşadığıları və təlim-tərbiyə aldıkları mühitlə bağlıdır. “Çətin” yeniyetmələrin şəxsi inkişafının xüsusiyyətlərini ətraflı nə zərdən keçirmək üçün, ilk növbədə,

“çətin yeniyetmə”, “deviant yeniyetmə” və s. anlayışının polivariantlığı və semantikasılı ilə tanış olacaq.

Bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən B.H.Əliyev, M.C.Məhərrəmov, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.Ə.Qədirov, M.Ə.Həməzəyev, R.İ.Əliyev, D.B.Elkin, C.Bruner, J.Piaje, B.Q.Ananyev, P.Y.Qalperin və b. yeniyetmələrdə koqnitiv inkişafın xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş, çətin yeniyetmələrdə koqnitiv inkişafın istiqamətini öyrənmiş, onların davranışında öz əksini tapan asosiallığın istiqamətlərini tədqiq olunmuşdur. Ancaq bu və ya digər tədqiqatlarda konkret olaraq çətin yeniyetmələrin şəxsiyyət problemləri sistemli araşdırılmamışdır. Bu baxımdan da bizim nəzərdən keçirdiyimiz mövzunun aktual olduğundan xəbər verir.

Bir çox müəllimlərin fikrincə, “pedaqoji baxımsızlıq” anlayışı yeniyetmənin tərbiyə tarixini səciyyələndirir. Pedaqoji cəhətdən baxımsız qalan şagird gec-tez çətin tərbiyə olunan uşağa çevrilir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif növ çətinliklər heç də həmişə pedaqoji laqeydliyin nəticəsi olmur: “onlar həm də uşağın xəstəliyi, bəzi anadangəlmə, hətta irsi amillər və digər səbəblərdən də yarana bilər” [4, s. 8].

“Çətin yeniyetmə” anlayışı müvafiq tərbiyənin nəticəsi hesab olunur ki, burada əksər hallarda pedaqoji diqqətsizlik nəticəsində şagird çətin tərbiyə olunan olur. Məsələn, L.M.Zyubin [4, s. 45] öz tədqiqatında “pedaqoji baxımdan diqqətəndən kənarda qalmış” və “çətin” anlayışları arasında əksər hallarda sinonim kimi istifadə edirdi. Onun fikrincə, böyük pedaqoji laqeydliyə məruz qalan və ümumi qəbul edilmiş davranış normalarını sistemli şəkildə pozan şagird deməkdir.

“Çətin məktəbli” anlayışına gəlincə, V.Q.Stepanovun nöqtəyindən S.A.Beçeva bölüşür və vurğulayır ki, bu termin mənfi xüsusiyyətlərin sinonimi deyil: “korlanmış”, “ümid siz”, “pis”. Müəllimlərin fikrincə, “çətin şagird” xüsusi münasibət, müəllimlərin və sinif kollektivinin yaxından diqqətini tələb edən, hər kəsdən daha çox fərdi yanaşma tələb edən şagirdir.

T.V.Dragonova, Y.A.Kleiberg, İ.S.Kon, E.A.Liçko, V.S., A.V.Petrovski və başqa tədqiqatçılar tərəfindən “çətin” yeniyetmələrin daha ətraflı və daha dərin təhliləndirilməsi araşdırılmışdır. Bu tədqiqatçıların fikrincə, “çətin” yeniyetmələrin təsni fəaliyyətinə kateqoriyaya uyğun olan uşaqların mədəniyyətinin vəziyyəti nəzərə alınmaqla, ictimai

faydalı fəaliyyət sisteminə daxil olan yeniyetmələrin nö vü ilə davranış növünə uyğun ola raq qurulur.

“Çətin” yeniyetmələrin öyrənilmə si baxımından bir çox tədqiqatçıların əsas konsepsiyalarını nəzərdən keçirərək “deviant” və “delikant” yeniyetmələrin də daxil olduğu deviant davranışlı uşaqların əsas xüsusiyyətlərini aşkara çıxarılmasını və formalaşdırılmasını zəruri hesab edirik.

Bəzi tədqiqatçılar isə, məsələn, M.V.Karpova, T.İ.Patukova, A.V.Petrovski və başqaları “geri qalan” davranış” və “deviant davranış” anlayışlarını sinonim hesab edərək onlara konkret məzmun qoyurlar. Deviant davranış bu müəlliflər tərəfindən cəmiyyətdə qəbul edilmiş hüquqi və ya əxlaqi normalara zidd olan hüquq pozuntuları sistemi kimi qəbul edilir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, uşaqlarda və yeniyetmələrdə deviant davranış çox vaxt özünü təsdiq etmək, böyüklərin faktiki və ya zahiri ədalətsizliyini ətiraz etmək vasitəsi kimi çıxış edir.

Yerli və xarici ədəbiyyatda “deviantlıq”, “deviant davranış” anlayışını və bu sosial təhlükəli davranışın genezisi ilə bağlı çoxlu təriflər mövcuddur. Bəzi elm adamları (S.A.Badmaev, V.N.Kudryavtçev, N.Y.Levkina, F.V.Piroşkov və başqaları) hesab

edirlər ki, “sapma” normadan kənara çıxmaqdır, bu, təcrid, müalicə, həbs və ya digər sanksiya növləri ilə əlaqədardır. Digər alimlərdən S.A.Beliçeva, V.V.Kovalyov, L.M.Semenyuk yeniyetmələrin deviant davranışının səbəbini cəmiyyətin məqsədləri ilə bu məqsədlər üçün sosial cəhətdən təsdiq edilmiş yaşayış vasitələri arasında əhəmiyyətli uyğunsuzluqda görürlər. Üçüncü qrup alimlərdən V.D.Ermolenko, V.A.Martınov, D.S.Şimanovski, V.V.Yadrişnikov və başqaları deviant davranışın cəmiyyətin sosial və mədəni normaları arasında ziddiyyətlər nəticəsində yaranmış olduğunu vurğulayırlar. Üçüncü qrup alimlərin fikrincə, “hüquqazidd” davranış dedikdə, cinayətdən fərqlənən qanun pozuntuları, cinayətlər, xırda cinayətlər zənciri başa düşülür, yəni cinayət məsuliyyətinə cəlb edilən, ağır pozuntular və cinayətlər. Biz də bu mövqeyi bölüşərək bildiririk ki, işimizdə yuxarıda qeyd olunan məzmunla “qüsursuzluq” anlayışından fəal şəkildə istifadə edəcəyik.

Qeyd edək ki, A.S.Belkin, S.A.Beliçeva, E.V.Zmanovskaya, A.E.Liçko, V.V.Komarov, M.Kudryavtçev, İ.F.Myaqkov, İ.P.Petrişev, V.F.Piroşkov, E.A.İ.Uldova deviant və cina

yətkar davranışın müxtəlif aspektlərinə rəhbərlik edən tədqiqatçılar tanınır. Amma qeyd edilmiş araşdırmalara baxmayaraq yeniyetməlik dövründə deviant davranış problemi çoxsaylı tədqiqatların mövcudluğunda hələ də kifayət qədər öyrənilməmiş və hələ də aktual problemlərdən biri qalır. Qeyd edək ki, “Deviant davranış” mövzusunda fərdi və kollektiv tədqiqatların kütləvi olması ilə əksər müəlliflərin vahid mövqeyi yoxdur.

Y.A.Kleyberq [5, s. 23] uşaq və yeniyetmələrin deviant davranışını məsələsində alimlərin mövqelərindən dəki çoxölçülülük və polivariantlıq öz əsərində haqlı olaraq qeyd edir ki, bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, bu halda söhbət cəmiyyətdə qəbul edilmiş sosial normalardan hər hansı bir kənarlaşmadan gedir; digər bir qrup müəllif isə hüquq normalarını pozan şəxslərin yuxarıda göstərilən kateqoriyasına aid edilməsini təklif edir; üçüncü qrup tədqiqatçılar isə təhsilə çətin olan məktəbliləri sosial psixologiya prizmasından keçirir.

İ.P.Bashkatov, S.A.Beliçeva, L.İ.Bojoviç, L.M.Zyubin, V.N.Kudryavayev, Q.M.Potanin, A.S.Severov, L.M.Semenyuk, V.Q.Stepanov, D.İ.Feldşteyn və başqa alimlər çətin təhsil alan şagirdlərin problemi üzrə ümumi nəzəri əsasların işlənilməsinə hazırlanmasına mühüm töhfə vermişdir.

D.İ.Feldşteyn “çətin” yeniyetmələrin diferensiasiyasını apararkən üstün olan mənfi tələbatların xarakterini və onlara uyğun davranış təzahürələrini nəzərə alır. Bununla belə, hər bir tipoloji qrup üçün spesifik təbii təsir vasitələri və islah etmə üsulları kompleks şəkildə təqdim olunur [12, s. 112].

D.İ.Feldşteyn tərəfindən aparılmış iş qanunu pozan yeniyetmələrə dair tədqiqatlar göstərir ki, onların şəxsiyyətindənin əxlaqi deformasiyasının əsasını bioloji xüsusiyyətlər deyil, ailə və məktəb tərbiyəsində olan nöqsanlar təşkil edir. Belə şagirdlərdə təhsilə qarşı marağın olmaması, faktiki olaraq məktəbdən əlaqələrin itməsi müşahidə olunur, bu da onların həm yaşadılardan 2-4 il təhsildən geri qalması ilə nəticələnir.

Bununla belə, həmin geri qalmama, idrak və digər mənəvi tələbatlarla yanaşı, psixi inkişafda normadan kənar çıxma kimi qiymətləndirilmir: yeni yetmələrin bu kateqoriyası normal əqli imkanlara malikdir və onların çox sahəli fəaliyyət sistemində məqsədyönlü şəkildə qoşulması intellektual səviyyələrinin aşağı olmasını və passivliyin müvəffəqiyyətlə aradan qaldırılmasını təmin edir [13, s. 121].

K.A.Abulxanova-Slavskaya, L.İ.Antiferova, A.S.Belkin, R.Baron, D.Riçardson, N.E.Vedernikova,

V.A.Lelekov, G.İ.Leonova, L.V.Kozkova, N.G.Karlsen, A.A.Smetanina, L.B.Filonov və b. sosial-mədəni mühitdə pedaqoji laqeydliyin faktorlarını tədqiq etmişdirlər.

Pedaqoji cəhətdən diqqətdən kənar da qalmış yeniyetmələrin şəxsiyyəti və onların davranış vəziyyətinin dəyişməsi V.V.Abdrahmanov, V.A.Alekseev, A.N.Alekseeva, B.G.Ananiev, S.A.Belicheva, V.N.Kudryavtsev, E.A.Liçko, O.M.Moroz, İ.F.Myaqkov, V.F.Pirojkov, Q.M.Potanın, V.F.Safin və digər tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır.

Q.İ.Qorlov [3], L.M.Zyubin [4], V.Q.Stepanov [6] öz elmi əsərlərində qeyd edirlər ki, çətin təhsil alan məktəblilərin tərbiyəsində əsas problemlər ailə münasibətlərinin düzgün qurulmaması, məktəbdə təhsil-tərbiyə prosesinin yanlış hesablanması, şəxsiyyətlərarası münaqişələrdə, həmyaşıdlarından və böyüklərdən təcrid olunmuş vəziyyətdə, ətraf mühitin uyğunsuzluğunda, hər hansı bir qrupda hər hansı bir şəkildə özünü təsdiq etmək istəyindədir. Məsələn, G.İ.Qorlov şəxsiyyətlərarası konfliktlərin tədqiqi prosesində belə qənaətə gəlir: “Destruktiv konfliktlər işgüzar və şəxsi münasibətləri məhv edən və konfliktli şəxsiyyətin təcrid olunmasına gətirib çıxaran kimi

xarak terizə olunur. “Şəxsiyyət-şəxsiyyət” və “şəxsiyyət-qrup” konfliktlərinin əhəmiyyəti fərd və qrup tərəfindən situasiyanın qavranılmasındakı keyfiyyət fərqi və nəticədə bu münaqişələrin həlli yollarının və gedişatının fərqliliyindədir. [3, s. 11]. G.İ.Qorlov və V.Q.Stepanovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, şəxsiyyətlərarası və şəxsiyyətdaxili münaqişələrə səbəb olan səbəblər kompleksi yeniyetmələrin şüur və özünüdərk strukturu runda dağıdıcı dəyişikliklərə gətirib çıxarır və davranış reaksiyalarında mütənasib şəkildə əks olunur.

Beləliklə, tanınmış alim L.B.Filonov [11, s. 35] hüquqazidd davranışın xüsusiyyətlərini açıqlayaraq, onu bu hərəkətləri törədən cinayətkarın şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirir. Müəllifin haqlı olaraq inandığı kimi, cinayət törətmiş şəxsin mənfi keyfiyyətləri və şəxsiyyət xüsusiyyətləri həmişə onun hərəkətlərinə və yaramazlıqlarına təsir göstərir.

L.M.Zyubin, V.Q.Stepanov, D.İ.Feld şəxsin fikrincə, keçid dövründə yeniyetmələrdə yetkinliyə psixoloji meyil açıq şəkildə özünü göstərir ki, bu da nüfuza ehtiyac, şəxsi və sosial azadlığın özünü aktuallaşdırması ilə özünü göstərir.

Digər müəlliflər qrupu: L.İ.Ant siferova, İ.P.Bashkatov, E.V.Zma nov s kaya, V.V.Komarov yeniyetmələrin “tərbiyə çətinliyini” sosial-psixoloji aspektdə nəzərdən keçirir, eyni zamanda, bu fenomenin şərtiliyi fərdi tipoloji şəxsiyyət xüsusiyyətləri, bir sosial qrupun bir insana qeyri-adekvat təsiri, onun həyatının müəyyən sosial şəraiti, müsbət sosial təcrübəyə toxunulmazlıq ilə izah olunur.

Yeniyetmələrdə deviant davranış, bir çox müəlliflərin fikrincə, sosial mühitdə yeniyetmələrin davranış sistemi müəyyən edən müxtəlif amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır.

İ.F.Myaqkov, V.F.Pirojkov, V.N.Kudryavtsev və başqaları öz elmi işlərini “çətin” məktəblilərin həyatında sosial-psixoloji və bioloji amillərin öyrənilməsinə, o cümlədən onların psixoloji sağlamlığının, deviant davranışı olan yeniyetmələrin psixoloji və neyrofiziki xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr etmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmin müasir inkişafı mərhələsində onun əsas istiqamətləri filogenez və ontogenez prosesində şəxsi inkişafın so-

sial mahiyyətə tənqidi yanaşma. Eyni zamanda insanın əsas xüsusiyyətləri və onun inteqral strukturunda inkişafın sosial və bioloji amillərinin qarşılıqlı təsiri xüsusiyyətli məsələsində əsas elmi məktəblər və istiqamətlər arasında ziddiyyətlərin olması faktını qeyd etməliyik.

NƏTİCƏ

“Çətin” yeniyetmələr problemi ilə bağlı müasir psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatı təhlil edərək bir çox müəlliflər öz tədqiqatlarında tədqiq olunan fenomenin polivariantlığını və çoxölçülülüyünü əks etdirirlər. Bütün bunlar bizə bu problemi müxtəlif rəqiblərdən dərinliklərdən nəzərdən keçirməyə, bu fenomenin öyrənilməsi üçün müəyyən etməyə və işlətməyə, düzəldici və profilaktik tədbirlər sistemini inkişaf etdirməyə imkan verir. Yeniyetmələrin deviant və cinayətkar davranışları ilə bağlı müxtəlif elmi araşdırmalara baxmaq bu fenomenin mənəvi yönümlü yanaşma nöqtəyindən nəzərdən korreksiyası və qarşısının alınması həm psixologiyada, həm də pedaqogikada kifayət qədər əhatə tapmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Анциферова Л.И. Как психология личности

развивающейся системы// Психология формирования и развития личности. – М., 1981. – С. 3 – 19.

2. Беличева С.А. Основы превентивной психологии. – М.: Социальное здоровье России, 1993. – 199 с.
3. Горлов Г.И. Психологические особенности конструктивного разрешения конфликтных ситуаций учителя со старшеклассниками в учебной деятельности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Калуга, 2001. – 27 с.
4. Зюбин Л.М. Учебно-воспитательная работа с трудными учащимися. – М.: Высш. шк., 1982. – 191 с.
5. Клейберг Ю.А. Социальные нормы и отношения. – М.: ВитаПресс, 1997. – 140 с.
6. Степанов В.Г. Психология трудных школьников. – М.: Академия, 1997. – 320 с.
7. Развитие ребенка и его отношения с окружающими/ К.ФлэйкХобсон, Б.Е.Робинсон, П.Скин; Пер. с англ., общ. ред. и предисл. М.С.Мацковского. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993. – 511 с.
8. Прихожан А.М., Толстых Н.Н.Трудные дети. – М.: 2005.
9. Трудный подросток: причины следствия. // Под ред. В.А.Татенк о. – К.: Рад. шк., 1985.
10. Фельдштейн Д.И. Психологияразвивающейся личности. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 512 с.
11. Филонов Л.Б. Психологические способы изучения личности обвиняемого. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 80 с.
12. Фельдштейн Д.И. Трудный подросток. – Душанбе, 1972.
13. Фельдштейн Д.И. Психологиявзросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности: избранные труды. – М., 1999.

**PSYCHOLOGICAL APPROACH TO THE STUDY OF THE
PERSONALITY OF “DIFFICULT” ADOLESCENTS**

Elnara Ahmadova

ABSTACT

Although there is a lot of scientific research in the field of deviant behavior, it should be noted that there are certain problems, both theoretical and practical, that do not allow to classify existing scientific works to obtain the most objective, unified, complete, universal concept and model of difficult adolescent personality. requires a simple, integrative, innovative and systematic approach. We would like to note that the lack of elaboration of certain provisions, the unresolved nature of many problems in the study of the characteristics of the personal development of “difficult” adolescents, often contradictory approaches, led us to choose this scientific problem. In order to consider deviant behavior during adolescence, we are given the opportunity to study this phenomenon in more detail by analyzing the scientific literature of local and foreign authors. In this study, we will look at the characteristics of the individual development of “difficult” adolescents in an integrated megasystem, where the main topics will be: the genesis, characteristics, factors, manifestations, diagnosis, correction and prevention of deviant behavior in adolescents.

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalə redaksiyaya 24 avqust 2021-ci ildə daxil olmuşdur.

UOT 159.9

AİLƏDƏ ƏR-ARVAD ARASINDA KONFLİKTLƏRİN PSIXOLOJİ PROFİLAKTİKASI İLƏ BAĞLI TƏDQIQATLARIN TƏHLİLİ

Gülzar Quliyeva

Xəzər Universiteti

Məhsəti küç., 41. indeks: AZ1096

Email: gulzarquliyeva@mail.ru

Açar sözlər: *ər-arvad arasındakı konfliktlər, konfliktlərin profilaktikası, ailə konfliktlərinin həlli yolları*

Keywords: *conflicts between husband and wife, conflict prevention, ways to resolve family conflicts*

GİRİŞ

Ailə şəxsiyyətinin ictimailəşməsi, mədəni, etnik, mənəvi dəyərlərin tarixən ötürülməsi üçün ən mühüm vasitələrdən biri olması ilə müəyyən edilir. Ailə həyatı insan üçün hər şeydən önəmlidir. Ailə həyatının rifahı onun necə inkişaf etməsindən,

konfliktlərin onlarda hansı rol oynamasından və həyat yoldaşlarının hər biri üçün problemin necə həll olunduğundan asılıdır.

Evlilik müxtəlif ehtiyacların qarşılıqlı şəkildə ödənilməsi üçündür. Həyat yoldaşlarından birinin və ya hər ikisinin müəyyən ehtiyaclarının qismən və tam şəkildə ödənilməməsi mübahisələrə, sonra isə xroniki konfliktlərə gətirib çıxarır ki, bu da daha

sonra nikahın sabitliyini poza bilər [10].

Ailənin formalaşmasının ayrı-ayrı mərhələlərində müxtəlif növ münaqişələrin öz spesifik xüsusiyyətləri, öz dinamikası, həyat yoldaşlarının hər biri üçün özünəməxsus həlli yolları var [9].

Rus tədqiqatçıları Şuman S.G. və Şuman V.P. ailə münaqişələrini ətrafı araşdırıb və onların dörd səviyyəsini müəyyən etmişdilər, bunlara da psixoloji, psixofizioloji, sosial-mədəni və sosial-psixoloji münaqişələri aid etmək olar. Ərin şəxsiyyətdaxili münaqişəsi, arvadın şəxsiyyətdaxili münaqişəsi və şəxsiyyətlərarası münaqişə ailədaxili konfliktlər arasında qeyd edilmişdir. Şəxsiyyətlərarası konfliktlər ailədə ər-arvad arasında, valideynlər və uşaqlar arasında baş verə bilər [6].

Ailə haqqında məlumatların toplanması, situasiyanın qiymətləndirilməsi, texnologiyaların və ailə ilə işləmək üçün uyğun metodun seçilməsi, iş planının hazırlanması və həyata keçirilməsini əhatə edən prosedürə konfliktin profilaktikası deyilir.

Ailə münaqişələrinin qarşısının alınması və korreksiyasının mahiyyəti ər-ərvaddan birinin ailəni tərk etmə ehtimalını, qohumluq əlaqələrini və dəyərlərini itirmək, münasibətlərin uyğunlaşdırılması, ailə birliyi, seçimdə köməklik etməklə boşanma riskini minimuma endirməkdən ibarətdir, özünün və həyat yoldaşının şəxsiyyətini dərk etməyə, habelə problemlərin özünü həll etməsinə yönəldilə bilən daxili resursları tapmağa yönəlmiş metodlardır [7].

Qeyd olunanları nəzərə alaraq ədəbiyyatlarda ailədə konfliktli qarşılıqlı əlaqə vəziyyətində sosial profilaktikanın əsas prinsiplərini aşağıdakı kimi sistemləşdirirlər:

- 1) sistemli fənlərarası yanaşma prinsipi;
- 2) tolerantlıq prinsipi;
- 3) təcrübə yönümlü prinsip;
- 4) texnologiya prinsipi [8].

Bir çox həyat yoldaşları arasında yaşanan konfliktlərin əsas səbəbi məlumatlılıqdır. Həyat yoldaşı və evlilik haqqında kifayət qədər məlumatı olmayan fərdlərə nikahdan əvvəl, nikah zamanı nikah təhsili veril-

məklə məlumatlandırılmalıdır. Təhsil proqramının təsirinin uzunmüddətli olub-olmadığını müəyyən etmək üçün təqib işləri aparılmalıdır və problemlər qısa müddətdə həll olunmalıdır [4]. İkinci problem isə evli cütlüklər arasında ünsiyyətin olmamasıdır.

Digər bir araşdırma da türk tədqiqatçısı Canel A.N. tərəfindən aparılmış və burada partnyorlar arasında ünsiyyət, kommunikasiya sahəsində yaşanan problemlərə diqqət çəkilərək məhz onların aradan qaldırılması istiqamətində profilaktiki işlərin aparılması zərurəti diqqətə çatdırılmışdır. Dünyanın cələrinin və hisslərinin bölünməsi, ər və ya ərvaddan birində yaşanan problemi müzakirə etməməsi, müzakirə zamanı susmağa üstünlük verməsi bezdirci olduğu kimi, konfliktli və davamlı mübahisə edən cütlükdə yorucudur. Bu cür yanlış ünsiyyət forması cütlüklər arasında akınamı, səmimiyyəti və yaxınlıq hissini zədələyir [2].

Türk tədqiqatçısı Y.Sezgin ər-ərvad münasibətlərinə zərər verən konfliktin olması deyil, əsas problem konflikt zamanı problemdən uzaqlaşmaqdır, konfliktin həll olunmasına gətirib çıxaran hallar isə mənfihallerin ortaya çıxması, qisas, incidici rəftar etmək, aqressivlikdir. Konfliktin həll etmə bacarığına sahib

olmaq və bu mövzuda özlərini inkişaf etdir mələri münasibətlərinin gələcəyinə təsir göstərir [1].

Üzləşmək – ailədəki problemi həll etmək üçün atılacaq ilk addımdır. Problem olduğunu qəbul etməyən ailə fərdləri konfliktə qarşı alacağı tədbirlər münasibətlərinin sağlam olmasını təmin etmir. Problemin varlığını qəbullanmaq problemin həllində güzəştə getməyə hazır olmaq deməkdir. Bunun üçün də ailədə yaranan mübahisə səbəbinin mənbəyini bir ara ya gələrək qərar verməlidirlər [3].

A.S. Taxmazova ailə konfliktinin həlli üçün aşağıdakı tövsiyələri müəyyən etmişdir:

- Mübahisə zamanı heç kimin işi bitirilmədən, təkbətək mübahisə edilməlidir. Evli cütlüklər bir-birinə hörmət etməlidirlər. Qohumlara, dostlara, yaxınlara şəxsi münasibətlər əks etdirilməməlidir. Əks etdirildiyi zaman ətraf insanların fikirləri konfliktin böyüməsinə təsir edir.
- Başqalarının arqumentləri öz sözlərinizlə təkrar edilməlidir və problem aydın şəkildə ifadə edilməlidir. Həyat yoldaşının nöqtəyi nəzəri anlaşılmalıdır.
- Həyat yoldaşının nöqsanları haqqında deyil, hansı davranışı

bəyənilmədiyi haqqında danışıqlıdır. Konflikt zamanı cinsi ittihamlar səsləndirilməməlidir.

- Mənfi və müsbət hisslər üzə çıxarmalıdır. Vaxtında və nəzakətlə cavab verilməlidir.
- Davranışla bağlı tənqidlərə qulaq asılmalıdır. Öz bacarıqlarınız böyüdülməməlidir.
- Rəzi olunub-olunmadığı məqamlara baxılır və bunlardan hansının sizə əhəmiyyətli olduğu öyrənilir. Güzəştə gedilməkdən çəkinilməlidir. Başqalarının da yerlərinə hörmət edilməlidir.
- Həyat yoldaşına fikirləri rahatıca da edə bilməsi üçün sözləri tapmaq üçün suallar verilməlidir.
- Ani partlayış zamanı eyni şəkilə cavab verilməməli, partlayışın səngiməyi gözlənilməlidir.
- Təmkinli olunmalıdır, yaranan problemlər emosional həll ediləməlidir, rəasional davranılmalıdır.
- Evlilik həyatının ilk günlərindən əvvəl və arvad rolları dərk edilməlidir və mənimsənilməlidir [11].

Kurdek konfliktin dörd həlli üslubunu müəyyən etdi: konfliktə cəlb

olunma, müsbət problem həlli, geri çəkilmə və boyun əymə.

Problem üzərində cəmləşmək, fərqli lillikləri konstruktiv şəkildə müzakirə etmək, güzəştə getmək və hər iki tərəf üçün qəbul edilə biləcək alternativlər yaratmaq problemin müsbət həlli kimi müəyyən edilir. İstehzalı sözlər söyləyərək təhqir etmək, şəxsi hücumla keçmək, partlayışlar yaşayaraq nəzarəti itirmək kimi davranışlar konflikt olaraq bilinir. Uzaq durmaq, laqeyd davranmaq, uzun müddət səssiz qalmaq və danışmaqdan imtina etmək geri çəkilmə kimi tanınır, öz mövqeyini müdafiə etməmək, öz nöqtəyi-nəzəri ifadə etməmək kimi davranışlar isə təslim olmağı müəyyən edir. Münasibətə ən müsbət problemi həll etmə bacarıqları müsbət təsir göstərdiyi halda, konfliktə girmə münasibətlərə mənfi təsir göstərir [5].

Thomas ünsiyyət və əməkdaşlıq adlandırdığı iki ölçüyə əsaslanan beş növ konfliktin həlli üslubunu müəyyən etdi:

1. Rəqabət etmə: Əməkdaşlığın olmadığı, lakin iddialılığın olduğu üslubdur.

2. Əməkdaşlıq etmə: Davranış həm əməkdaşlığa, həm də ünsiyyətə açıq tərzdədir. Konfliktlə üzləşmək və problemin həlli ilə bağlı həll yollarını axtarmaq haqqındadır.

3. Kompromis: Davranış əməkdaşlığa, həm də ünsiyyətə açıq tərzdədir. Ortaq məxrəcə gəlmək nəzərdə tutulur.

4. Qaçınma: Davranış həm əməkdaşlığa, həm də ünsiyyətə açıq olmayan tərzdədir. Geri çəkilmə və konfliktli vəziyyətdə mövqeyi tutmamaq vəziyyəti yaşanır.

5. Uyğunlaşma: Davranışda ünsiyyət olmayan, lakin əməkdaşlığa açıq tərzdədir. Konfliktli vəziyyətdə digər insanı sakitləşdirmək və tarazlığı saxlamaq məqsədi daşıyır [3].

Ailədə konfliktin qarşısının alınması məsələlərinin həlli üçün mütəxəssis isə bunları bilmək lazımdır:

- insanlar arasında konfliktlərin mahiyyətini və ziddiyyətlərini dərk etmək;
- özündə və qarşı tərəfin konfliktə konstruktiv münasibətin formalaşdırılması;
- çətin vəziyyətlərdə konfliktlərin ünsiyyət bacarıqlarına sahib olmaq;
- ailəyə həyatda çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək etmək bacarığı;
- yaranan problemlərin vəziyyətləri qiymətləndirmək və izah etmək bacarığı;

- konfliktləri idarə etmə bacarıq - larının olması;
- konflikt vəziyyətlərinin müm künnəticələrini qabaqcadan görm ək bacarığı;
- ziddiyyətləri və konfliktlərikonst ruktiv şəkildə tənziml ə- mək bacarığı;
- konfliktin mənfi nəticələrini ara- dan qaldırmaq bacarığı [7].

Evlilik konfliktləri heç də həmişə mənfi evliliyi, konfliktsiz evlilik isə heç də həmişə yaxşı evliliyi təmsil etmir. Lakin cütlüklər arasındakı konfliktlər həyat yoldaşlarının mənfi davranışlarını artırır, mənfi davran ı- ların artması ilə cütlüklər daha çox konfliktə girir və bu da evlilikdə məm nunluq səviyyəsini aşağı salır. Konflikt həyat yoldaşları arasında prob- lemləri həll etməyə kömək etm ir. Əksinə, fərdlərdə ümitsizlik, məyus luq, çarəsizlik, kin, anlaşılmamaq hissi, kədər, hirs kimi mənfi hissələrin yaranmasına səbəb olur. Üstəlik, da vam edən bu konfliktlər cütlüklərin zamanla bir- birilərinə reaksiya vermə lərinə səbəb olur və bu reaksiyalar şifahi olaraq qalmır, davranış baxım ın- dan mənfi münasibətə səbəb olur. Belə ki, cütlüklər arasında böyüyən və çoxalan bu konfliktlər boşanma lara səbəb olur [4].

NƏTİCƏ

Ailə münasibətləri hər zaman istədiyimiz kimi olmur. Həyat yol daş ları arasındakı konfliktlər hər za man aktualdır. Ər-arvad arasında ya ranan konfliktlər, mənfi davranışları artırır, bu davranışların artması ilə cütlüklər daha çox konfliktə girirlər. Konfliktlər ər-arvad arasındakı prob lemləri aradan qaldırmır. Mübahisə davam etdikcə cütlüklər bir-birinə qarşı reaksiya vermələrinə səbəb olur, bu reaksiyalar şifahi olaraq qalmır, dav- ranış baxımından da mənfi münasibətə səbəb olur. Əsasən də prob lem ləri ilə baş-başa qalan təcrübəsiz gənc ailələr belə münaqişələrin öh dəsindən gəlməkdə çətinlik çəkir.

Konfliktlərin qarşısını almaq üçün konfliktlərin səbəblərini bil mək la zım dır, münaqişələrin səbəblərini bilm ədən onun qarşısını almaq müm kün deyil.

Evlilik haqqında son vacib qərarı verməzdən əvvəl müxtəlif amilləri nə zərə almaq vacibdir. Tərəfdaşlar əvvəl cədən gələcək üçün planlar qur malı və seçdikləri həyat yoldaş ar ın ın ailə lərinə, mədəniyyətlərinə, stat uslarına və peşələrinə uyğun oldu ğundan əmin olmalıdırlar.

Həyat yoldaşları münaqişə za ma nı partnyorların münasibəti, düşün cə lə ri və motivləri haqqında fərziyyələr irəli sürmək əvəzinə bir-

birini dinlə- mə yi üstün tutmalı, ittiham və təh qirlərdən qaçmaq üçün əllərindən gələni etməli, aktual mövzuda fikir ayrılığına baxmayaraq tərəfdaş l a r ı n ın söz və hərəkətlərinin arxasında dayanan səbəbi anlamağa çalışma l ı dır lar.

Ədəbiyyat

1. Bayer, A., Ailede yaşanan anlaşmazlıklar ve çözüm önerileri. An takiyat, 2018, 228 s.
2. Canel, A.N., Evlilik ve aile hayatı. İstanbul: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2012, 40-41 s.
3. Çakmak T.Ö., Evlilik uyumununkişilik özellikleri, ilişkiye dair inançlar ve çatışma çözüm stilleri bağlamında yordanması, 2015, 38 s.
4. Genç, Y., Veli Baki, S., Eşler ArasıÇatışmaya Neden Olan Faktörler. Electronic Turkish Studies, 2017, 310 s.
5. Özen, A., Salman-Engin, S., Sa kallı-Uğurlu, N., Romantik ilişkilerde çatışma çözüm stilleri ölçüğü: Geçerlik güvenilirlik çalışması, 2016, 6 s.
6. Анварова Е.Ю,

Супружескийконфликт как

ANALYSIS OF RESEARCH ON PSYCHOLOGICAL PREVENTION OF COUPLE CONFLICTS IN THE FAMILY

проблема исследования/
Символ науки, 2020,

81 с.

7. Кузнецова, Д. А., Профилактикаконфликтов в молодых семьях, Сибирский федеральный университет, 2018, 18-19 с.
8. Лapidус, Д. Р., Профилактика иразрешение межличностных конфликтов в молодой семье. Академия профессионального образования, 2018, 45 с.
9. Межинская, А. П., Сизых, И. С., Ис следование супружеского кон- фликта, связанного с кризисом первого года жизни. PR и реклама: традиции и инновации, 2011, 88 с.
10. Сысенко В.А. Супружеские кон фликты: учеб. пособие / Сысен- ко В.А.- Мысль,1989, 170 с.
11. Тахмазова, А. С., Конфликты всемейно-брачных отношениях и пути их разрешения. Вектор науки Тольяттинского государ ств енного университета, 2014, 4 с.

Gulzar Guliyeva

ABSTRACT

Family relationship is not always the way we want it to be. Conflicts between spouses are always relevant. Quarrels between husband and wife increase negative behaviors, and as these behaviors intensify, couples become more involved in conflict. According to many studies on this subject, family discords are almost inevitable, but such conflicts may also create bonds between spouses and family members. Conflicts never solve the problems between parties. Unfortunately, in some cases as the argument progresses, the couples express their disagreement in more aggressive ways other than just verbally stating their position. This in turn leads to a negative attitude in terms of their behavior towards each other. Generally, inexperienced young families who are left alone with their problems have a hard time to withstand such conflicts.

These conflicts are not insurmountable unless the underlying cause of such discords are identified. Because it is almost impossible to eliminate these problems without knowing the actual cause.

It is important to consider various factors before making the final lifechanging decision on marriage. Partners should make plans for the future beforehand and make sure that the spouses they choose are appropriate for their family, culture, status, and occupation.

Parties should prioritize listening to each other during a conflict instead of making assumptions about partners attitude thoughts and motives, do their best to avoid accusations and insults, try to understand the reason behind their partners words and actions despite the disagreement on actual subject.

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, professor.
Məqalə redaksiyaya 27 avqust 2021-ci ildə daxil olmuşdur.

VƏTƏNDAŞ İDENTİKLİYİNİN FORMALAŞMASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İradə Teymurova

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
Bakı ş., H.Cavid pr., 115, indeks: AZ1073,
E-mail: irade.teymurova@gmail.com

Açar sözlər: *identiklik, vətəndaş identikliyi, dövlət, vətən, vətəndaş, təhsil, vətənpərvərlik, gənclər*

Keywords: *identity, civil identity, state, homeland, citizen, education, patriotism, youth*

GİRİŞ

Gənc nəslin bir vətəndaş kimi yetişməsi, formalaşması; soy kökünə, Azərbaycan xalqının azadlıq və demokratiya ənənələrinə bağlı olan və mədəni dəyərlərinə dərinlənən, onu daim inkişaf etdirən, vətənini, millətini sevən və daim ucaltmağa çalışan, ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnən, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, biliyinə, yük səkkə əxlaqi və mənəvi keyfiyyətə riyyətə, demokratikliyinə görə dünyanın ən qabaqcıl ölkələrinin vətəndaşları səviyyəsində durubilən sağlam yurddaşları yetişdirmək dövlət və təhsil sistemi

qarşısında duran ən başlıca vəzifə lərdəndir [5]. Bu proses isə öz növbəsinə də gənc nəsildə vətəndaş identikliyinə formalaşması ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Bu səbəbdən özü nüidentifikasiya, vətəndaş identikliyi və onun struktur elementləri, vətəndaş identikliyinə formalaşmasını şərtləndirən amillərin təhlili kimi məsələlər xüsusi aktualıq qazanır.

Vətəndaş identikliyi – mahiyyəti, strukturu və formalaşmasının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri. Son illər gənclərin vətəndaş identikliyinə inamının təşəkkülünün öyrənilməsinin ən mühüm aspektlərindən biri sosiallaşma və fərdiləşmə proseslərinin əhəngdar birləşməsinin sərhəd və

imkanlarının təyin edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, klassik psixologiya çərçivəsində məqsəd, istiqamət və inkişaf mexanizmləri baxımından sosiallaşma və fərdiləşmə prosesləri diametral əks kimi nəzərdən keçirilir. Qeyri-klassik psixologiya paradigmasında sosiallaşma və fərdiləşmə prosesləri arasındakı əlaqəni, onların harmonik birləşməsinə təklif edən yanaşmalar hazırlanır. Ənənəvi baxışların yenidən nəzərdən keçirilməsi üçün əsasını cəmiyyət və mədəniyyət anlayışlarının bir-birindən ayrılması, şəxsiyyətin inkişaf mexanizmlərinin dəyişənlik və müxtəlifliyi (identifikasiya, yadlaşma, interiorizasiya, eksteriorizasiya və s.), eləcə də qeyri-konformizm hüququna malik olan insanın şəxsi azadlığının sərhədlərinin genişləndirilməsi, özünəreallaşdırma prosesində maneələrə rast gəlinməyi zaman ətraf çevrənin təzyiqini dəf etmək və s. təşkil edir [9].

Beləliklə, sosiallaşma və fərdiləşmə probleminə müasir yanaşmalar insanın sosiallaşma, müəyyən qrupda birləşmə meyli ilə fərdiləşmə, fəaliyyət və ünsiyyət tərzini qoruyub saxlamaqla insanın özünü reallaşdırmağa nail olmaq istəklərini vahid bir bütövdə birləşdirmək imkanı verir. Eyni zamanda insanın sosiallaşma daxil olması prosesi (həmçinin

uşağın böyüklər dünyasına, mühacirlərin isə yeni sosial və mədəni mühitə daxil olması) sosial dünyanın təşkil olunmuş müxtəlif qrup təsnifatları ilə insanın öz "mən"ini dərk etməsini və insan üçün ən uyğun identifikasiya qruplarının axtarışını nəzərdə tutan özünə təsnifatlandırma arasındakı qarşılıqlı əlaqə kimi nəzərdən keçirilir [9].

Sosiallaşmanın bu şəkildə qavranılması Z.Baumanın "axan müasirlik" anlayışı ilə əlaqəlidir. Bu yanaşmadan ondan irəli gəlir ki, "sərt mədəniyyət"də böyüklərin gənclərə təsirinin texnologiyalarını və nəticələrini aydın şəkildə müəyyənləşdirən müəyyən sərt normalar, qaydalar və sosiallaşma institutları mövcuddur. Müasir çoxölçülü mədəniyyət biristiqamətli deyil, məhz çoxaspektli təsirin mümkün olduğu "maye", "axan" sosiallaşmanı nəzərdə tutur [9, s.9].

Müəyyən sosial reallığa daxil olma prosesinin optimallaşdırılması bu reallığın xüsusiyyətlərini dərk etməni, onun norma və dəyərlərini öz ideal və yönəlişlikləri kimi qəbul etməni nəzərdə tutur. Bununla belə, sosial adaptasiyadan fərqli olaraq, sosiallaşma tək-cə müəyyən norma və davranış qaydalarının belə passiv qəbul edilməsini deyil, həm də onların aktiv istifadəsini, yəni müəyyən sosial reallıqda insan tərəfindən adek

vat şəkildə tətbiq olunan müəyyən bilik və bacarıqların işlənib hazırlanmasını nəzərdə tutur [7].

İnsan həmişə özünü “biz”in tərkib hissəsi kimi hiss etməyə tələbat duyur və uğurlu yaşamaq, fəaliyyət göstərmək, inkişaf etmək üçün insan müəyyən bir qrupa, sosial cəmiyyətə mənsub olmalıdır, başqa sözlə, insanın uğurlu özünüreallaşdırması sosial qəbulu tələb edir [7]. Fəal mövqenin inkişafı ilə əlaqəli sosiallaşma aspektlərinin formalaşması, məhz bu istiqamətdə özünü aktuallaşdırmaq istəyi ilə bir sıra çətinliklərə səbəb olur. Gənclərin uğurlu sosiallaşması üçün zəruri olan normaların, standartların və identifikasiya obyektlərinin mənasızlaşması ilə bağlı çətinliklər həm də onunla bağlıdır ki, hazırda sosiallaşma prosesi təkcə həyatın ilk 10–15 ilini əhatə etməyib bütün həyatı boyu davam edir.

Bu baxımdan, gənclərin öz fərdi və mədəni-tarixi keçmişini mənimsəmələri prosesinin öyrənilməsinə ehtiyac yaranır. Bu halda gənclərin həmin mədəniyyəti, onların sosial mühiti üçün mühüm olan əxlaq normalarını, qiymətləndirmə meyarlarını qəbul etməmə, yaxud passiv qaydada imtina etmə səbəblərinin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir [9].

Vətəndaş identikliyinə formalaşması prosesinin öyrənilməsi ilə bağlı

çətinliklər, şübhəsiz ki, vətəndaş cəmiyyətinin hələ tam inkişaf etmədiyi və müvafiq olaraq onun dəyərləri, standartları və idealları ilə bağlı təsəvvürlərin zəif inkişaf etdiyi şəraitdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu vəziyyət identifikasiya üçün obyektlərin olmamasına gətirib çıxarır, hansı ki, vətəndaş identikliyinə formalaşması mümkün deyil. Hesab edirik ki, bu halda vətəndaş identikliyinə formalaşması üçün lazım olan identifikasiya elementləri sosial-mədəni identiklik səviyyəsinə də götürülməlidir. Vətəndaş identikliyinə formalaşmasında identifikasiya obyektləri (xüsusilə uşaq yaşlarında) nağıl qəhrəmanları, eləcə də ədəbi və tarixi personajlar ola bilər. Bununla belə, onların məzmununda həm ümumi əşəri dəyərlərin, həm də spesifik mədəni və vətəndaşlıq elementlərinin mahiyyətinin açıqlanması vacib şərtədir. Sonuncu nümunə vətəndaş cəmiyyətinin olmadığı şəraitdə sosiallaşmanın sosiomədəni identiklik əsasında deyil, etnik mənsubiyyət əsasında baş verə bilməsi baxımdan xüsusilə vacibdir. Vətəndaş identikliyinə formalaşmasını şərtləndirən amillər sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar: ümumi tarixi keçmiş (ortaq tale); vətəndaş cəmiyyətinin özünə verdiyi ad; ümumi dil; ümumi mədəniyyət

(siyasi, hüquqi, iqtisadi); cəmiyyət daxilində emosional halətlərin, xüsusilə ölkədəki real siyasi vəziyyətlərlə əlaqəli olan halətlərin birgə yaşanması.

Mədəniyyət hər zaman, hətta insanın həyat tərzini, dünyagörüşünü, sosial vəziyyətinin siyasi və struktur aspektləri dəyişdikdə belə dəyişməz qalır. Məhz bu sabitlik mədəniyyəti “za manların əlaqəsini” bərpa etməyə kömək edən mühüm amil kimi ayırır, emosional olaraq bütöv, tam kimi, Mən obrazının bir hissəsi kimi qəbul edilən mədəniyyət köklülük və sabitlik verərək dəyişən reallıqda dayaq nöqtələrini tapmağa, dünya və özünü dərk etmənin itirilmiş bütövlüyünü bərpa etməyə imkan verir. Beləliklə, Mən obrazı strukturunun ən mühüm tərkib hissələrindən biri olan – “Mən mədəni insanam” formalaşır [7].

Vətəndaş identikliyinə formalaşması prosesinin təhlili öz növbəsində “identiklik”, “vətəndaş identikliyi”, vətəndaş identikliyinə struktur elementlərinin mahiyyətinə aydınlaşdırılması tələb edir.

“İdentiklik” anlayışı fəlsəfə, psixologiya, sosiologiya, politologiya, pedaqogika, etnologiya, mədəni və sosial antropologiyada müxtəlif mənə və aspektlərdə geniş şəkildə istifadə edilməkdədir. Ən ümumi mənada “identiklik” obyektin

(subyektin) başqa obyektlə (subyektlə) tamamilə üst-üstə düşməsi, yaxud tam uyğun gəlməsi mənasında başa düşülür [7]. Buradan aydın olur ki, identiklik münaqişəli sistemini ifadə edərək “başqasının” mövcudluğunu şərtləndirir. Bu termin iki və ya daha çox bir-biri ilə əlaqəli mahiyyətin eyniliyini və ya bərabərliyini göstərməklə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edir.

Müasir politologiya lüğətində idenitlik hər hansı sosial topluma, qrupa (cins, yaş, etnik və s.) mənsubiyyət nöqtəyindən fərdin xarakterik xüsusiyyəti kimi nəzərdən keçirilir [6, s.107]. Sosial identiklik “Bu kimdir” sualına cavab verir. “Bu necədir” sualına cavab verən bütün şəxsi təsvirlər, xüsusiyyətlər, qiymətlər və digər sosial identikliklə birbaşa bağlı olub onu təyin edir. Bu səbəbdən sosial identikliyi nəzərə almadan psixoloji təsvir və standartlar heç bir mənə kəsb etmir [7]. İnsan həyatda axtardığı dəstəyi müxtəlif sosial qruplarda tapır, hansıların ki, qəbulu fərd tərəfindən onların məqsədlərini, dəyərlərini, davranış normalarının və münasibətlərinin qəbul edilməsini nəzərdə tutur. Bu isə, öz növbəsində, kollektiv bütövlüyü əks etdirən müəyyən formalar, strukturlar, fəaliyyət məzmunu ilə bağlı insanın qrup üzvü,

sosial birliyin üzvü kimi subyektiv mövqeyini nəzərdə tutur [7].

Təşfələ görə sosial identiklik “fərdin Mən – konsepsiyasının özünün sosial qrupa üzvlüyünün və bu üzvlüyə verilən dəyər və emosional əhəmiyyətin dərkindən yaranan hissəsidir” [8, s.233]. Bundan başqa, ən ümumi məna da sosial identiklik öz qrupunun digər sosial birliklərlə müqayisəsinin nəticəsidir [8].

Vətəndaş identikliyi sosial identikliyin tərkib hissələrindən biri olub sosial strukturda ən mühümlərdən biri kimi xarakterizə edilir. Belə ki, o, fərdin (xalqın, vətəndaşların) cəmiyyətə və dövlətə münasibətinin xüsusiyyətinə əks etdirir. Onun formalaşma dərəcəsi isə vətəndaş, siyasi, mənəvi konsolidasiyanın, cəmiyyətin birliyinə təminatı kimi çıxış edir [9].

Vətəndaş identikliyi iki fərqli aspektdən müəyyən edilə bilər [9]: bu və ya digər dövlətin vətəndaşları birliyinə mənsubluğun dərk edilməsi; fərdüstü şüur fenomeni, onu kollektiv subyekt kimi xarakterizə edən vətəndaş cəmiyyətinin xüsusiyyəti kimi.

Vətəndaş identikliyinə bu iki yanaşma bir-birini inkar etmir, sadəcə olaraq, diqqəti vətəndaş identikliyinə fərd və cəmiyyət mövqeyindən müxtəlif aspektlərinə yönəldir. Birinci halda, vətəndaş identikliyi fərd

onun üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən konkret dövlətin vətəndaşları cəmiyyəti nə mənsubluğunu dərk etməsi şəklində üzə çıxır. Vətəndaş identikliyi sosial identikliyin tərkib hissəsidir, yəni qrup üzvlüyünün emosional və dəyər şəxsi mənası ilə birlikdə “şəxs”in hansısa sosial qrupa aid olması barədə fərdi qaydada biliyə sahib olmaqdır. Vətəndaş identikliyi bu halda cins, yaş, etnik, dini və digər identiklik kateqoriyalarından biri kimi çıxış edir. Vətəndaş identikliyinə funksiyası fərdin qrupa mənsubluğunun əsas affiliativ tələbatını həyata keçirməkdir. İnsanı qrup ilə birləşdirən, ona qorxu və narahatlığı aradan qaldırmağa, yəni sosial şəraitdə özünü daha inamlı hiss etməyə imkan verən “Biz” hissi fərdin maraqlarının vəhdətini bu sosial qrupla bərqərar edir. Beləliklə, vətəndaş identikliyi həm müdafiə, həm də özünüdərk etmə və özünüifadə funksiyası yerinə yetirir, siyasi və vətəndaş fəallığı qismində təzahür edən vətəndaş cəmiyyətinə təsir göstərməyə imkan verir [9].

Vətəndaş identikliyinə strukturu dörd əsas komponenti ehtiva edir: koqnitiv – müəyyən sosial cəmiyyətə mənsubluq haqqında bilik; dəyər – mənsubiyyət faktına müsbət və ya mənfi münasibətin olması; emosional – ilk iki komponentin təsirinin

nə-ticəsi olaraq vətəndaş cəmiyyətinin üzvlük qrupu kimi qəbul edilməsi, yaxud qəbul edilməməsi; davranış – ölkənin ictimai-siyasi həyatında iştirak; fəaliyyətdə və davranışda vətəndaş mövqeyinin həyata keçirilməsi.

Emosional komponentin mühüm tərkib hissəsini “öz ölkəsinə” görə yaşanılan utanç və ya qürur hissi təşkil edir. Öz ölkəsi ilə qürur duymaq vətəndaş mənsubiyyətinə münaşibətin mühüm göstərici kimi çıxış edir. Vətəndaş cəmiyyətinə mənsub olmaq anlayışı, biliyi bu birliyin müəyyən edici xüsusiyyətləri, prinsipləri və əsasları (ərazi, mədəni, siyasi və s.), vətəndaşlıq haqqında, vətəndaşla dövlət və vətəndaşların öz aralarında münasibətlərinin xarakteri haqqında heç də həmişə tam, adekvat və zidd olmayan fikirlərin mövcudluğunu nəzərdə tutmur.

Vətəndaşlıqla bağlı təsəvvür müəyyən ərazini tutan dövlət obrazını, sosial münasibətlərin aparıcı növünü, dəyərlər sistemini, habelə bu ərazidə yaşayan xalqın və ya xalqların mədəniyyətini, dil və adət-ənənələrini özündə ehtiva edir. Vətəndaş identikliyiinin əsas mahiyyəti şəxsi mənə və dəyər komponentində təzahür edir. Dəyər və emosional komponentlər üstünlük təşkil edərək koqnitiv komponentin

məzmununa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər [9].

Vətəndaş identikliyiinin formalaşması təkcə vətəndaş mənsubiyyəti faktı ilə deyil, həm də daha çox bu mənsubiyyətin bağlı olduğu münasibət və yaşantılarla müəyyən edilir. Əsas identifikasiya mexanizmini isə vətəndaş cəmiyyətinə bağlılığı, onun dəyər mahiyyətini əks etdirən və tənqirçilik hissi təşkil edir [9].

Vətəndaş identikliyiinə ikinci aspektdən yanaşma müəyyən əlamətlərlə görə birləşən insanların məcmusundan fərqli olaraq bir bütöv, kollektiv, məcmu subyekt kimi vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu və inkişafının xüsusiyyətlərinə aiddir. İctimadın özünüdərkini nəticəsi kimi vətəndaş identikliyi onun üzvlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı, habelə birləşən cəmiyyətin müxtəlif formalarını göstərən qabiliyyəti kimi xüsusiyyətlərlə yanaşı subyektivliyi də səciyyəli dərəcəyə keyfiyyətdir. Eyni zamanda icma refleksiyasının nəticəsi olaraq vətəndaş identikliyi onun subyektivliyinin inkişafının ən yüksək və ən mürəkkəb səviyyəsi hesab olunur. Vətəndaş cəmiyyəti bir qayda olaraq adət-ənənələri, ümumi tarixi tale, dil və mədəni konteksti, özünə məxsus mədəni bağları olan ölkə əhalisini birləşdirən böyük qrupdur.

Bununla belə, dövlətin mövcudluğu faktında təsbit olunan birliyin siyasi əsası da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu siyasi komponent institusion al strukturda və müvafiq siyasi, hüquqi, eləcə də iqtisadi mədəniyyətdə təsbit olunmuş icmanın müəyyən birləşmə formasını və onun mövcudluq prinsiplərini müəyyən edir. Bu icmanın kollektiv subyektivliyi və tənhiş idetməlikliyində əsaslanır, dövlətçilik isə bu subyektivliyin qanuni təsbiti üçün tələb olunur [9].

Vətəndaş cəmiyyətinin özünü təşkilat prosesində iki tendensiya ilə tənzimləyənir: 1. Differensiasiya – vətəndaş cəmiyyətinin homogen bir cəmiyyət kimi ona daxil olmayan “başqalarından” fərqləndirilməsi və təcrid olunması, müəyyən sərhədlərin cızılmasıdır; 2. Ortaq tarixi keçmiş, indi və gələcək tərəfindən dəstəklənən həyat tərzini, adət-ənənələr, dəyərlər və dünyagörüşündəki oxşarlıqlar kimi əhəmiyyətli əsaslarla qrup daxili ümumiliyə əsaslanan inteqrasiyadır [7].

İnteqrasiyanı təmin edən və mənsəbləşmə hissini aşılamaq vasitəsi kimi simvollar sistemidir. “Özünün” simvolizminin olması müəyyən bir cəmiyyət daxilində universal ünsiyyət vasitələrini təmin edir, identifikator amilinə çevrilir. Simvol ideyanın maddiləşməsi

daşıyıcısıdır, bu halda birlik, bütövlük ideyası cəmiyyət üçün əhəmiyyətli olan dəyərləri və obrazları əks etdirir, əməkdaşlıq üçün motivasiya yaradır. Vətəndaş cəmiyyətinin simvollar sistemi rəsmi dövlət rəmzlərindən, tarixi (milli) qəhrəmanların şəxsiyyətlərindən, cəmiyyətin inkişaf mərhələlərini müəyyən edən ölkə üçün mühüm tarixi və müasir əlamətdar hadisələrdən, habelə insanların həyat xüsusiyyətlərini əks etdirən məişət və ya təbii rəmzlərdən ibarətdir [9].

Gənlik dövründə identikliyin formalaşması sosial-mədəni və şəxsiyyətlərarası münasibətlər sahəsində istiqamətlənməyə yönəlmiş tədqiqat fəaliyyətinin spesifik forması olan özünü təşkilat prosesində həyata keçirilir.

Özünü təşkilat gənlik yaş dövrünün xüsusi şəxsi yenitörəməsi olaraq özünü cəmiyyətin bir üzvü kimi dərk etmə ilə xarakterizə olunur və yeni sosial əhəmiyyətli mövqe (L.İ.Bo joviç) və gəncin sosial özünü təşkilat kiçik xüsusi forması kimi yetkinlik hissi (D.B.Elkonin) ilə konkretləşir. “Mən cəmiyyətdəyəm” mövqeyində bütün sosial dünya sanki yenitörəmə tərəfindən sosial əhəmiyyətli fenomen olaraq onun “mən”i vasitəsilə özündən “keçirilir” (D.İ.Feldşteyn). Gənc insanın sosial

identikliyi bütün mühüm əhəmiyyətli identiklik növ lərini, o cümlədən etnik mən su biy yəti, özünüdərkədə etnososial dünya nın obraz və elementlərinin qurulmasını nəzərdə tutan etnik identikliyi əhatə edir (T.Q.Stefanenko, İ.A.Snejkova, V.Y.Xotineç, E.Pkrupnik) [7, 8, 9].

A.Vaterman gənclik yaş dövr ündə identikliyin formalaşması prosesini müəyyən edən bir sıra amilləri qeyd edir:

- uşaqıq və yeniyetməlik döv ründə valideynlərin davra nış la rını təqlid etməyi, valideynlər tərəfindən müəyyən edilmiş də yərlərin, norma və qaydaların mənimsənilməsini nəzərdə tu tan eyniləşdirmə dərəcəsi;
- valideynin tərbiyə tərzi, o cümlədən uşağın emosional qəbulu və “valideyn intizamı” sistemi (uşağın proteksiya səviyyəsi, tələblər, qadağalar, uşağın mad di və mənəvi ehtiyaclarının qar şılanma səviyyəsi, nəzarət, cəza və mükafatlandırma);
- ailə, məktəb və həmyaş idlar qru -pu tərəfindən yeniyetməyə təq dim olunan peşə və ideoloji mövqe seçimi, dostluq və sevgi prior i- tetləri ilə bağlı sosial gözləntilər; – fərdin identikliyin xarakterini müəyyən edən müxtəlif seçim alternativləri ilə tanışlıq səviy

yəsi, müxtəlif seçimlər və onla rın “itirilməsi” haqqında mə lu mat əldə etmək imkanı;

- şəxsi identiklik sahəsində se - çiml ərin edilməsinin əsasını təşkil edən yeniyetmənin şəxsi inkişaf səviyyəsi.

Ölkə vətəndaşlarının hüquqi şüu run un mühüm komponenti kimi bir qayda olaraq ümumi qaydalara ria yət etmək, müsbət münasibətləri qoruyub saxlamaq, şəxsiyyətlərarası münəqi- şəl ərdən qaçmaq kimi kollektivist dəyərlərlə bağlı olan ədalət haqqında sosial ideyalardır [9]. Vətəndaş iden tik li yinin tərkib hissəsi kimi fərdin hüquqi şüurunun formalaşmasının aktual lığı onunla əlaqələndirilir ki, bir çox hallarda ölkə vətəndaşlarının hüquqi şüurunun əsas xüsusiyyətləri kimi səlahiyyətin itirilməsi, dövlətə və hüquq institutlarına inamsızlıq, onların effektivliyinə inamın olma ması, cəza funksiyasının tətbiqi ilə dövlətin müdafiə vasitəsi kimi anla şılan qanuna mənfi münasibət, hü qu qi prinsiplərin praktik fəaliyyətdə tətbi- qinin mümkünsüzlüyü ilə əlaqədar olaraq onların mücərrəd qəbul edil- mə sinə meyil, həmçinin vətən daş la rın əxlaq normalarına hüquqi normalara nisbətdə daha çox üstünlük verməsi kimi hallar çıxış edir [9].

Vətəndaş identikliyi həm də vətəndaş səriştəsinin mənimsənilməsi, vətəndaş hərəkət və aksiyalarının təşkili və həyata keçirilməsi yolu ilə reallaşır. Vətəndaş identifikasiyası mexanizmi insanın müasir cəmiyyətə daxil olma və vətəndaş varlığının müxtəlif mərhələlərinin ardıcıl mənimsənilməsini və çevrilməsini nəzərdə tutur.

Vətəndaş identikliyinə qrup səviyyəsində mədəni irsin fəal şəkildə mənimsənilməsi və işlərin vəziyyətinə görə məsuliyyət daşıma prosesində vətəndaşın statusunu müəyyən edən qrup (sosial) davranış normaları və dəyərlərinə uyğunlaşmaq, başqa sözlə, vətəndaş qrup fəaliyyəti mədəniyyətə uyğunlaşmaq lazımdır. Vətəndaş qrup identikliyinə formalaşmasında növbəti mərhələ vətəndaş fəaliyyətinin yeni formalarının modelləşdirilməsi olmalıdır.

Millət və milli mədəniyyət səviyyəsində ölkə vətəndaşının identikliyi vətəndaş cəmiyyətinin subyektlərinin identifikasiyası əsasında milli vətəndaş kimliyi kimi formalaşdırılır. Hər bir etnik qrupun müxtəlifliyi və özünəməxsusluğunu tanımaq və etnik identikliyi qoruyub saxlamaqla cəmiyyətin milli-mədəni birliyini hişf etmək və möhkəmləndirmək, vətəndaş cəmiyyəti çərçivəsində insanların

milli birliyini təmin etmək lazımdır. Belə identikliyin mövqeyi millətçilik, irqçilik, ksenofobiyanın, ekstremizmin qarşısının alınması və profilləşmə prosesində təsirli vasitədir [9].

Dünya və ya global səviyyədə cəmiyyətin inkişaf perspektivi kimi milli-dövlət vətəndaşlıq formalarının birləşməsi kimi “dünya vətəndaş statusu”nu reallaşdıran “dünya vətəndaşı” identikliyinə formalaşdırılması dünya miqyasında təmin etmək (Habermas Y., Qiddens E. və b.) [9].

Vətəndaş identikliyinə formalaşdırılması gənclik yaş dövrünə təsadüf etsə də bu prosesin kökləri əvvəlki yaş dövrlərinə gedib çıxır. Vətəndaş identikliyinə formalaşdırılması sosiallaşma institutları (məktəb, ictimai təşkilatlar, təhsil, mədəniyyət və idman müəssisələri, kütləvi informasiya vasitələri və s.) tərəfindən həyata keçirilir. Ailədə isə şəxsiyyət mənəviyyatının əsası qoyulur. Məhz ailə körpəni müəyyən cəmiyyətin təcrübəsi ilə tanış edən ilkin mühtəsib olduğundan, Vətəndaş, doğma mədəniyyət, habelə bir insanın cəmiyyətdə uğurlu fəaliyyəti üçün zəruri olan davranış formaları haqqında fikirlər burada formalaşır. Uşağın yalnız müəyyən nümunələri mexaniki şəkildə mənimsəməsi, həm də onları zəngin şəxsi mənələrə, vətəndaş və sosial davranışın

fərdiləşdirilmiş formlarında həyata keçirilən dəyərlərə çevirməsi çox vacibdir. Ailənin özü sosial rolların və onlar üçün xarakterik olan davranış nümunələrinin passiv ötürücüsü olmayıb, onları hər bir nəslin fərdi həyat təcrübəsində əks etdirir, Vətənin, kiçik Vətənin – ailənin nə olduğu haqqında özünəməxsus ailədaxili fikirlərini yaradır [9].

Lakin bu gün bir çox valideynlərin uşaq şəxsiyyətinin inkişafı və tərbiyəsi ilə bağlı kifayət qədər məlumatlı olmaması ilə bağlı ciddi risklər mövcuddur. Eyni zamanda ailənin transformasiyası (boşanmaların, natamam və münəfiqəli ailələrin, sosial yetimliyinin artması və s.) onun tərbiyə potensialına mənfi təsir göstərir. Valideynlər arasında aparılan araşdırmalar, onların bir çoxunun uşaqlarda vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin tərbiyə edilməsinin vacibliyini başa düşmədiyini aşkar etdi ki, bu da cəmiyyətdə dəyər oriyentasiyalarının qeyri-müəyyənliyi şəraitində valideyn şüurunun deformasiyasının, habelə pedaqogika və uşaq psixologiyası sahəsində valideynlərin kifayət qədər məlumatlı olmamasının nəticəsidir. Müasir dövrdə valideynlərin uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına cəlb edilməsi, uşağa ətrafdakılara hörmət, ədəblilik, dürüstlük, çətinlikləri dəf etməyə hazır olmaq və həyat nikbinliyi kimi əxlaqi key

fiyyətlərin aşılınması problemi xüsusən aktualıq kəsb edir. Valideyn tərbiyəsi strategiyasını müəyyən etmək, lazım gəldikdə isə ona müəyyən düzəlişlər etmək məqsədilə ümumi təhsil müəssisələrinin bazasında valideynlərin ciddi məqsədyönlü hazırlıq keçməsinə böyük ehtiyac var. Məktəbin üzərində ailənin tərbiyə potensialını artırmaq və onun sosiallaşma resursunu inkişaf etdirmək, uşaqların tərbiyəsində valideynlərə vaxtında ixtisaslı yardım göstərmək kimi mühüm vəzifə durur [9].

Professor Rəna Qədirova “Milli və vətəndaşlıq identikliyinə tədqiqat istiqamətləri” adlı məqaləsində yazır: “Gənc insanın vətəndaş identikliyi ailə, məktəb şəraitində və vahid ərazi bütövlüyü əsasında formalaşır. Məhz məktəbdə uşaq ailə insanından başqa, həm də ictimai insana çevrilir. Bu səbəbdən gənc nəsildə vətəndaş identikliyinə formalaşdırılması problemi xüsusi pedaqoji əhəmiyyət daşıyır və onun həlli tam şəkildə təhsil müəssisələrinin bütün səviyyələrinə toxunur” [3, s.8].

Təhsil özü sosial institut olmaqla yanaşı, həm də daha çox dərəcədə ictimai şüurun inkişafını təmin ediyi, onun strukturunun özünəməxsusluğunu qoruyub saxladığı üçün ictimai həyatın və milli məfkurənin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Təhsil

həm də milli ruhun inkişafını təmin edən ən mühüm vasitələrdən biridir [1].

Milli ənənələrə sadıq, ümumbəşəri dəyərlərə söykənən, xalqına, Vətənə, dövlət və dövlətçiliyə bağlı vətənpərvər vətəndaşların tərbiyə edil məsində, şübhəsiz ki, orta məktəblərdə tədris olunan Azərbaycan dili, ədəbiyyat, Azərbaycan coğrafiyası, tarix fənlərinin imkanları daha böyükdür. Əslində bu fənlər üzrə keçilən dərslər elə əsl mənada vətəndaşlıq dərsləridir. Ümummilli lider Heydər Əliyev təhsil işçiləri və gənclərlə çoxsaylı görüşlərində dogma ana dilinin, Azərbaycan ədəbiyyatının, tarix və coğrafiyasının dərinlən öyrənilməsinin, məktəblərdə tədris olunan Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin, azadlığının mənası, məzmununun çox geniş tədris olunmasının vacibliyini dəfələrlə qeyd etmiş, bütün bunlarla əlaqədar qarşıya çox ciddi vəzifələr qoymuşdur. Ulu öndərin “Dövlət dilinin təbliği işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanı isə ana dilinin təbliği, öyrənilməsi, təbliği sahəsində misilsiz əhəmiyyətə malik tarixi bir sənəd kimi gənclərimizin vətənpərvərlik tərbiyəsində, milli şüurun formalaşmasında, heç şübhəsiz ki, müstəsna rol oynamış, bir sözlə, Azərbaycan təhsilində millilik, azərbaycançılıq ruhunun ön

plana çəkilməsi Heydər Əliyev siyasətinin strateji kursunu təşkil etmişdir [5].

H.Əliyev gənc nəslin ana dilini düzgün, hərtərəfli, elmi əsaslar zəminində mənimsəməsi ilə bağlı bir sıra dəyərli məsləhətlər vermiş, özü nün qiymətli fikir və mülahizələrini söyləmişdir. Ulu öndərin bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməsinin aşağıdakı səbəbləri var [2]: xalqımızın, dövlətimizin sabahı birinci növbədə bugünkü gəncliyin hansı ideallar əsasında tərbiyə olunacağından asılıdır – öz millətini yaxından tanımayan, onun dilini, tarixini, mədəniyyətini yaxşı bilməyən, ürəkdən sevməyən gənclik heç zaman milli dövlətini qiymətləndirə, onu müdafiə edib möhkəmləndirə bilməz; ana dili hər bir gəncin mənəvi inkişafında, sosial-psixoloji cəhətdən formalaşmasında, mükəmməl insanşəxsiyyət kimi yetişməsində böyük rol oynayır. Ona görə də ana dilinə tələb olunan səviyyədə yiyələnən gənci mükəmməl insan – şəxsiyyət, cəmiyyət üçün dəyərli, normal adam saymaq olmaz;

Ulu öndərin elmə, maarifə, təhsil ilə xüsusi əhəmiyyət verməsi, vaxtaşırı orta, ali məktəblərdə olması, gənclər, onların müəllimləri, valideynləri ilə görüşməsi yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz mühüm

məsələlərin heç zam an arxa plana keçirilməməsi, daim diqqət mərkəzində olmasının nəticəsidir [2].

Vətəndaşların dövlət atributlarına hörməti və inamı dövlət quruculuğunun əsas istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 mart 1998-ci il sərəncamında deyilir: “Azərbaycan Respublikasının bayrağı, gerbi, himni dövlət müstəqilliyini təcəssüm etdirən rəmzlərdir” [4,s.103]. Vətəndaşlarımıza, xüsusən gənclər üçün dövlət atributlarına dərin ehtiram hissələrinin aşılınması cəmiyyətdə vətənpərvərlik ruhunun möhkəmləndirilməsi işinə bilavasitə xidmət edir.

NƏTİCƏ

Vətəndaş identikliyi problemi həyata yeni qədəm qoyan gənc nəsil üçün xüsusilə aktual və əhəmiyyətli dir, gənclər üçün identikliyin formalaşması prosesi (həm vətəndaş, həm sosial, həm də şəxsi) bütövlükdə sosiallaşma prosesi, onların özlərini və dünyadakı yerini dərk etmə prosesi ilə üst-üstə düşür. Sosiallaşma institutlarından asılı və onlara uyğun olaraq kateqoriyalasdırma, daha sonra isə gənclərin özünükateqori yalaşdırma prosesi baş verir. Bunun əsasında isə təkcə bu institutun yayımladığı norma və davranış

qaydalarına münaşibət deyil, həm də qrup seçimi, davranış tərzii, bəzən isə ümumiyyətlə həyat tərzii formalaşır. Vətəndaş iden tikliyinin formalaşması müxtəlif sosiallaşma institutları tərəfindən həyata keçirilir. Bununla belə, bu iş də təhsil əsas rol oynayır.

Ədəbiyyat:

1. Xəlilov S.S. Azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı: 2006, 420 s.
2. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: 1997, 288 s.
3. Qədirova R., Babayeva T. Millivə vətəndaşlıq identikliyinii tədqiqi istiqamətləri. // Psixologiya Jurnalı, №2, 2016, s.15–22
4. Piriyeu A. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik. Bakı: 2005, 544 s.
5. Rzayev O.H., Məmmədov S.M., İsmayılov Ş.N. Təhsilin idarəolunmasının əsasları. Bakı: 2010, 230 s.
6. Мельник В.А. Современный слов арыпо политологии. Минск: 2004, 640 с.
7. Садохин А.П. Этнология. М: 2005, 287 с.
8. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М:2004, 368 с.
9. Учебно-методические материалы для педагогов различных ступе ней системы общего образо вания по формированию гражд данской

идентичности личности уча- [Текст]. – М., 2012, 247 с.
щих ся в рамках социального
партнерства семьи и школы

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES FOR FORMING
CIVIL IDENTITY**

İrada Teymurova

ABSTRACT

The article reveals socio-psychological essence of the civil identity on the basis of analyze of the psychological literature. The article analyzes the roles, conditions and factors for forming civil identity. The formation of civil identity is carried out by various institutions of socialization. However, a special role is given to education. In educational institutions, not only the intellectual, but also the civil, spiritual and cultural life of young people is concentrated. Exactly in the conditions of education the individual acquires a social character and becomes a social personality. In this regard, the fomation of civil identity among young people is of great pedagogical importance.

Rəyçi T.Ə.Baxsəliyev, psixologiya elmləri doktoru, professor.
Məqalə redaksiyaya 31 avqust 2021-ci ildə daxil olmuşdur.

BİRİNCİ SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNDƏ MƏKTƏB DEZADAPTASIYASININ YARANMASI SƏBƏBLƏRİ VƏ ONLARIN KORREKSİYASI YOLLARI

Elnurə Əsgərova

Odlar Yurdu Universiteti Koroğlu Rəhimov

küç, 13, indeks: AZ1072.

Email: askerova.elnura@bk.ru

Açar sözlər: birinci sinif şagirdləri, məktəb dezadaptasiyası, adaptasiya, sinif müəllimi, təlim, məktəb.

Key words: primary school students, school maladjustment, adaptation, primary school teacher, study, school.

GİRİŞ

Məktəbə getməyə başladığı ilk gündən birinci sinif şagirdlərinin həyatında bütövlükdə əsaslı dəyişikliklər qeydə alınmağa başla yır. Belə ki, onların inkişafının sosial situasiyası dəyişir və bu şəraitə yeni yeni elementlər qatılır: aparıcı fəaliyyət yeniləşir, ünsiyyət dairəsi genişləyir, bu dairəyə yeni insanlar kimi müəllim, sinif yoldaşları daxil olurlar. Məlumdur ki, məktəbə gedən uşağa ətrafdakıların münasibəti kökündən dəyişir. Müşahidələr göstərir ki, bu münasibət uşaqların təlim uğurlarına əsaslanır. Uşağın

məktəbə getdiyini bilən yaxın qohumlar tez-tez onun təlim uğurları ilə maraqlanır və bu nunla da sanki uşağa olan münasibəti təlim uğurları fonunda qururlar. Bu fakt məktəbin avtoritetini uşağın gözündə xeyli artırır. Bu dövr, ümumiyyətlə, birinci sinif təliminə cəlb edilən bütün şagirdlər üçün çətin dövr hesab edilir.

Son onilliklər psixoloqların, pedaqoqların diqqətini məktəbə yeni gələn bir qisim şagirdlərin məktəbə adaptasiyasında çətinliklərin yaranması faktı cəlb edir. Belə ki, bu uşaqlar üçün nəzərdə tutulan təlim proqramını çətin mənimsəyir və yeni məktəb rejimi onlarda hədsiz discomfort yaradır. Bu fakt “məktəb dezadaptasiyası”

si yası” termini adı altında ha zır da geniş araşdırılır. Həm ç i nin bu fakt psixoloqlar tərəfindən müxtəlif analoji terminlər: “qeyri-adek vatlıq af fekti”, “məktəb nevroz u”, “təlimdə geri qalma” adları altında bir çox psixoloqlar tərəfindən araşdırılmışdır.

Məktəb dezadaptasiyasının müxtəlif təzahürlərinin analoji formaları ilk dəfə keçən əsrin 80-ci illərində tanınmış rus psixoloqu V.E.Kaqan [8] tərəfindən təsvir olunmuşdur. Son ralar bu problem rus psixoloq larından İ.V.Dvoymen, P.Yakobson, N.Y.Konita, B.Y.Levina, E.C.Skvortsova və başqaları, Azərbaycan psixoloqlarından isə Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə.Həm zəyev, B.H.Əliyev, S.M.Mə cidova, Z.M.Aslanova və İ.M.Məm mədov və başqaları tərəfindən bu və ya digər formada araşdırılmışdır. Araşdırmaların hamısında məktəb dezadaptasiyası məktəb adaptasiyasının bu və ya digər səbəblərdən pozulması kimi dəyərləndirilir.

Təbiidir ki, adaptasiyanın kökünü də inkişaf, yeniləşmə durur, dezadaptasiyanın əsasında isə bunun əksi, yəni geriləmə, tənəzzül durur.

Məktəb adaptasiyası mahiyyətcə psixoloji və fizioloji adaptasiyadan fərqlidir və sosial-psixoloji xarakter daşıyır. Bu adaptasiyanın əsasında şagirdin yeni məktəb şəraitinə uyğun

laşması durur. Bu da öz növbəsində, uşaqlardan xüsusi fəallıq tələb edir.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə [6, 8, 10 və s.] məktəb dezadaptasiyası mənimsəmənin, davranışın, şəxsiyyət lərarası münasibətlərin pozulması da bürüzə verir. Bu problemlə üzləşən lərə məktəbə yenidən gələn birinci sinif şagirdləri sırasında daha çox rast gəlmək olur. Hazırda belələrinin sayı artmaqdadır. Bunun qarşısının alınması istiqamətində vaxtında müəyyən işlər görülməsə, uşaqların məktəbdə müəyyən biliklərə yiyələnməsində yaranan problemlərlə yanaşı, həm də onların tərbiyəsində də müəyyən çətinliklər əmələ gələ bilər.

Bir sıra müəlliflər İ.N.Aqafonova [1], L.M. Kovalyova [9], V.E.Kaqan [8] məktəb dezadaptasiyasının aşağıdakı simptomlarını ayırırlar:

- ətrafdakılara qarşı aqressiyanın artması;
- özündə çatışmazlığın olması hissi;– tez-tez emosional pozuntular, əsəbilik;
- həddən ziyadə hiperaktivlik;
- tərslik, qeyri-adekvat qorxular;
- hədsiz həssaslıq;
- diqqətsizlik, özünəinamsızlıq;
- yalançılıq, tənhalığa meyillilik;
- məktəbdən qorxmaq;
- barmaqlarını, dırnaqlarını dişləmə ək, gecə enurezi;

– əllərin əsməsi və xəttin qırıq-qırıq olması.

İ.S.Sinikaylo məktəb dezadaptasiyası yaradan amillər sırasında aşağıdakıları göstərir [12; 42]:

- uşağın məktəb təliminə kifayətsəz iyyədə hazır olmaması, sosial-pedaqoji baxımsızlıq;
- uzunmüddətli sosial depri və siya (sosial əlaqələrdən məhrum olunma);
- somatik zəiflik, psixi funksiyalar və idrak proseslərinin inkişafında pozuntular;
- məktəb vərdişlərinin formalaşmasında pozuntular (disleksiya, disqrafiya);
- hərəkət pozuntular (mikro hərəkətləri kifayət qədər koordinasiya edə bilməmək);
- emosional pozuntular, müxtəlifmənşəli psixi travmalar.

Müasir şəraitdə məktəb dezadaptasiyası probleminə mövcud yanaşmaları nəzərdən keçirən S.D.Artyomov [3; 5] aşağıdakı yanaşmaları ayırır:

1. Tibbi yanaşma. Bu yanaşma müxtəlif psixi xəstəliklər zamanı uşağın ətraf aləmə, insanlara adaptasiyanın pozulmasını ön plana çəkir;

2. Sosial-psixoloji yanaşma. Bu yanaşma, ilk növbədə, uşağın ətraf

dakılarla sosial-psixoloji əlaqələr inin pozulmasını nəzərdən keçirir;

3. Ontogenetik yanaşma. Bu yanaşma dezadaptasiyanı yaş böhranları kontekstində nəzərdən keçirir və hesab edir ki, yaş böhranları zamanı inkişafın sosial şəraitinin dəyişməsi fərdin qarşısında (məktəbə yeni gələnlərin qarşısında) bir sıra yeni tələblər qoyur, fərd isə buna kifayət qədər hazır olmur.

Sosial-psixoloji adaptasiya zamanı şəxsiyyətin daxili aləmi dəyişir, onun konkret fəaliyyəti haqqında bilikləri, təsəvvürləri dəyişir, yeniləşir. Nəti cəhdə fərd özünü təsdiqləyir. Həmçinin onun özünü qiymətləndirməsi və iddia səviyyəsi ində də dəyişikliklər baş verir və adekvatlıq artır. Sonda fərd yeni biliklər, bacarıqlar əldə edir və özünü təsdiqləməyə cəhd göstərir.

Sosial-psixoloji dezadaptasiya nəticəsində isə şəxsiyyətdə dezadaptativ vəziyyət əmələ gəlir və bu dezadaptativ davranışa gətirib çıxarır. Dezadaptativ davranışın əsasını münaqişə təşkil edir ki, bunun da əsasında mühitə və onun tələblərinə qarşı davranışın pozulması formasında qeyriadekvat davranış formalaşır. Dezadaptasiyanın başlanğıcında uşaq özünü itirir, konkret şəraitdə özünü necə

aparacağını bilmir, kortəbiiliyə yol verir. Dezadaptasiya davamlı olduqda uşaqlarda daxili və xarici münaqişələr əmələ gəlir və bu da diskomforta gətirib çıxarır.

Tədqiqatçı V.B.Voinov [6] birinci sinif şagirdlərinin məktəb dezadaptasiya problemini araşdıraraq onun üç səviyyəsini ayırır: a) yüngül dezadaptasiya, b) orta səviyyəli dezadaptasiya, c) aşağı səviyyəli dezadaptasiya. Müəllifin fikrincə, yüngül səviyyəli dezadaptasiya birinci sinfin birinci rübünün sonuna qədər, orta səviyyəli dezadaptasiya yeni ilə qədər (yəni tədris ilinin ikinci yarısına qədər), ağır dezadaptasiya isə birinci sinfin sonuna qədər davam edir.

V.E.Kaqanın fikrincə, “məktəb dezadaptasiyası – təlim işindəki çətinliklərdə, intizamı pozmaqda, şagirdin sinif yoldaşları ilə qarşılıqlı münaqişə bəzlərində büruzə verir” [8; 33]. Məktəb dezadaptasiyasının simptomları şagirdin təlim müvəffəqiyyəti sızılında və intizamsızlığında büruzə verməyə də bilər. Bu sindrom şagirdin subyektiv yaşantıları, yaxud psixogen pozuntular kimi simptomlarda da büruzə verə bilər. Buna V.E.Kaqan “psixogen xarakterli məktəb dezadaptasiyası” adı verir [8].

Psixogen xarakterli simptomlara şagirdlərin davranışının bu və ya digər formalarda pozulması, ətrafdakılarla münaqişələrin yaranması, təlimə olan marağın birdən-birə zəifləməsi, neqativizm və streslər aid edilir.

Aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, bu gün məktəblilərin 1520%-i məktəb dezadaptasiyası ilə əlaqədar psixoterapevtik köməyə ehtiyac duyur [10].

Psixoloqlar məktəb dezadaptasiyasının yaranmasının əsas səbəbi kimi, ilk növbədə, məktəblilərin fərdi, yaş və sosial xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmamasını göstərirlər.

Bəzi tədqiqatçılar, məsələn, M.R.Bit yanova [5] və Ə.M.Aleksandrovskeya [2] belə hesab edirlər ki, məktəb dezadaptasiyasının əmələ gəlməsi müasir məktəbin xüsusiyyətləri və təlim prosesi ilə əlaqədardır.

L.S.Vıqotskinin ifadəsi ilə desək, bu, şagirdlərin “inkişafının sosial situasiyasının” nəzərə alınmaması ilə əlaqədardır. Digərləri, məsələn, E.D.Klentsova məktəb dezadaptasiyasının səbəbini müəllimlərin şagirdlərə qarşı qeyri-pedaqoji davranışında görürlər [10]. Onlar bir faktı nəzərdən qaçırmırlar ki, şagirdlər üçün müəllimin subyektiv əhəmiyyəti müxtəlif yaş dövrlərində eyni deyildir. Məsələn, kiçik məktəblilər üçün müəllim şəxsiyyətinin referentli

iyi çox yüksəkdir. Digər müəlliflər məktəb dezadapta si yasının səbəbini ailədə uşağa olan münasibətdə görürlər [7]. Onlar he sab edirlər ki, məktəb dezadaptasi ya sı na məruz qalan şagirdlərin ailələrin də uşaqlar valideynlərindən emosio nal dayaq, lazımi hörmət, dəstək görmür, həddən artıq əzilir, yaxud hədsiz laqeydliyə məruz qalırlar.

A.M.Kovalyova, L.S.Vıqotski, A.N.Leontyev, M.İ.Lisina, E.O.Smirnova və b. göstərirlər ki, kiçik məktəbl ilərin məktəb həyatına adaptasi ya sı na mane olan başlıca amillərdən biri də aparıcı fəaliyyət növünün dəyişilməsidir. Bu vəziyyət xüsusilə özünü aşağı qiymətləndirən, tez həyəcanlanan, ətrafda baş verənləri qavramaqda çətinlik çəkən, eləcə də əksinə, yüksək fəallığı ilə seçilən şagirdlərdə daha tez büruzə verir. Məs ələ burasındadır ki, oyun fəaliyyətindən hələ kifayət qədər ayrılmayan birinci sinif şagirdləri onlar üçün yeni olan sistemli təlim fəaliyyətinə uyğunlaşmaqda bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Bu çətinliklərin isə öhdəsindən onlar müstəqil gələ bilmir və daima yaşlıların, xüsusilə də sinif müəlliminin köməyinə ehtiyac du yurlar.

Problemin araşdırılması göstərdi ki, bu gün uşaqların məktəb həyatına hazırlanması, onların məktəbə adaptasiyasını asanlaşdırmaq

istiqamətində aparılan işlərin gücləndirilməsi məsisi nə baxmayaraq məktəb dezadaptasiya sı na məruz qalan başlanğıc sinif şagirdlərinin sayı azalmır və əksinə, daha da artır.

Belə olan halda çıxış yolunu nədə görmək olar?

S.V.Persiyanseva bu problemin aradan qaldırılması üçün kiçik məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq onların yeni sosial şəraitə adaptasiyası üçün xüsusi proqram hazırlanmasını zəruri hesab edir. Bu bərdə o yazır: “Əgər bu yaş dövründə şagird bilik qazanmağın sevincini duymasa, öz imkan və qabiliyyətlərini inanmasa, yoldaşları ilə dostluq etməyi öyrənməsə bu yaş dövrü üçün vacib olan senzitivlik mərhələsini itirir və sonralar bunun yaradılması xeyli çətin olar” [11].

NƏTİCƏ

Sosial adaptasiya, o cümlədən də məktəbə adaptasiya tədricən baş verir və adətən, öz-özü nə deyil, başqalarının yardımı ilə həyata keçir. Yeni şəraitə, təlim fəaliyyətinə adaptasiya olunmaq üçün kiçik məktəblilər yaşlıların yardımı ilə bir sıra çətinlikləri dəf etməlidirlər. Bunlara məktəb həyatına adaptasiya olunmaq üçün məktəbin norma, ənənə və qaydalarını mənimsəmək; intizam qaydalarına əməl etmək; təlim işinə məsuliyyətlə yanaşmaq; sinif yoldaşları

ilə müna sibatdə onların maraq və mey ill ərini nəzərə almaq və öz davranışını bun lara uyğunlaşdırmaq; yoldaşları və müəllimlə ünsiyyəti, eləcə də birgə fəaliyyəti mənimsəmək; kollektivin ümumi maraqlarını və fəaliyyətini özününkü ilə uzlaşdırmaq, təlimin ictimai əhəmiyyətini qəbul etmək və s. aid edilir. Həmçinin, bağçada uşaqlarla təşkil olunan süjetli-rollu oyunlarda məktəb həyatı ilə bağlı oyunların sayının artırılması, məktəbə qarşı uşaqlarda pozitiv müna sibatın məqsədyönlü formalaşdırılması birinci sinif şagirdlərinə də məktəb adaptasiyasının asanlıqla əmələ gəlməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Агафонова И.Н. Психологическая готовность к школе в контексте проблемы адаптации. Начальная школа. 2006. № 1. с.15-22.
2. Александровский Ю. А. Состояние психологической дезадаптации и их компенсация. М., 1976
3. Артемов С.Д. Социальные проблемы адаптации. М., 1990
4. Беседина М.Д. В гостях у школы. Почему младшим школьникам трудно адаптация к условиям школы? Школьный психолог. 2000. № 34. с. 28-34.
5. Битянова М.Р. Адаптация ребенка к школе: диагностика, коррекция, педагогическая поддержка. Минск. 1997.
6. Воинов В.Б. К проблеме психофизиологической оценки успешности адаптации детей к школьным условиям. Мир психологии . 2002. № 1.с. 43-48.
7. Диагностика психологической готовности ребенка к школе /Под. Ред. Н.Я.Кушнер. М., 1991.
8. Каган В.Е. Психогенные формы школьной дезадаптации. Вопр. Психол. 1984. № 4. с.132-140.
9. Ковалева Л.М., Тарасенко Н.Н. Психологический анализ особенностей адаптации первоклассников к школе. Начальная школа. 1996. № 7. с. 9-14.
10. Кленцова Е.Д. Влияние индивидуально-типологических особенностей педагога на процесс адаптации школьника. Начальная школа. 2007. № 4.с. 24-29.
11. Персиянцева С.В. Школьные игры – способ обучения адаптации к учебной деятельности. Психология и школа. 2007. №4. с. 34-39.

---

12. Синикайло С.И. младших школь ни ков.
Психологопедагогическое Минск., 2005
сопровождение адаптации

**THE CAUSES OF SCHOOL MALADJUSTMENT IN PRIMARY
SCHOOL STUDENTS AND HOW TO CORRECT THEM**

Elnura Askarova

ABSTRACT

The article revealed that the occurrence of school maladjustment among children in primary school has been increased, therefore, it is necessary to develop new approaches and methods for correcting this syndrome. In order to adapt to new conditions and educational activities, young schoolchildren must overcome a number of difficulties with the help of seniors.

Increasing the number of games related to school life, purposeful formation of a positive attitude towards school in children creates conditions for the easy formation of school adaptation in first graders.

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor.

Məqalə redaksiyaya 07 sentyabr 2021-ci ildə daxil olmuşdur.

PSIXOSOMATİK POZUNTULARIN YARANMASINA MOBBİNQİN TƏSİRİ

Müşviq Mustafayev

*Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlilov küçəsi 33, indeks: AZ1148
E-mail: mustafayev76@mail.ru*

Türkan Rəhimli

*Xəzər Universiteti
Məhsəti küçəsi 41, indeks: AZ1096
E-mail: turkan.rehimli60@gmail.com*

Açar sözlər: mobbing, iş yerində psixoloji zorakılıq, psixosomatik pozuntular, stress, mobbing və sağlamlıq.

Key words: mobbing, psychological violence in the workplace, psychosomatic disorders, stress, mobbing and health.

GİRİŞ

İllərlə insan sağlamlığı ilə məraqlanan elm adamları öz araşdırmalarında beyin və bədəni bir-biri ilə əlaqələndirən bioloji yolların üzərində daha çox dayanmış və emosiyalarının təsiri önəm daşımamışdır. Lakin zaman keçdikcə elm bu fikrin çox doğru olmadığını təsdiqləmiş və irəli sürmüşdür ki, xəstə insanların düşüncələri, hissləri, inanc-ları onların fiziki sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Psixoloj i,

sosial, genetik və bioloji faktorların insan sağlamlığında önəmli rol oynadığının qəbul edilməsi psixosomatik baxışı ortaya çıxarmışdır [9, s. 1].

Xəstəliklərin ruhla əlaqəsi olduğunun düşünülməsi insanların kəsicilərdən istifadə etməyi bacardığı ilk və qədim dövrlərə təsadüf edir. Həmin dövrdə həkimlər baş ağrısı və ya epilepsiya tutmaları olduğunu düşündükləri xəstələrin kəllə sümüyündə yuvarlaq bir dəşik açaraq narahatlığa səbəb olan pis ruhun çıxmasını həyata keçirirdi.

Misirlilər xəstəliklərin tanrı tərəfin dən verildiyinə və ya ruhla əlaqəli olduğuna inanırdılar, yəni onların fikrincə, xəstəlik xarici aləmdən insana gəlir. Bunların insanların pis istəklə riylə bağlı olduğunu düşünürdülər.

Sokratın fikrincə, insanın bütün orqanları arasında əlaqə olduğundan ona bir bütün kimi baxmaq lazımdır. Tibbin atası kimi bilinən Hippokratın da fikirləri də onunku ilə bənzər idi. O düşünürdü ki, zehni pozuntular təbii səbəblərdən yaranır və buna görə onlar da fiziki xəstəliklər kimi müalicə edilməlidir. Hippokrat ruhi vəziyyət, ətraf mühit və bədən arasında balansın pozulmasının xəstəliyin yaranmasına səbəb olduğu fikrini müdafiə edirdi [6, s. 35].

Orta əsrlərdə psixosomatik pozuntuların simptomlarının şeytanda olduğu fikri yaranmışdı və onu izah etmək üçün bir çox bir-birinə bənzər təriflər verilirdi. Bunlar arasında ən çox isteriya və ipoxondriya terminləri diqqəti cəkirdi.

İllərlə müəlliflər isteriya və ipoxondriyanın fərqlərini izah etməyə çalışmışdır [11, s. 4]. Freyding fikrincə, isteriya emosional sıxıntının fiziki əlamətlərlə üzə çıxmasıdır [2]. Freyding psixoloji konfliktlərin müəyyən bədən pozuntularına səbəb ola biləcək fikrini irəli sürməklə böyük addım atmış oldu. Bundan sonra

psixosomatiklər bu fikri təsdiqləyən bir çox nümunə təqdim etdilər və beləliklə, praktikada psixosomatik tibb kimi bilinən nəzəriyyənin təməli yaradıldı [6, s. 36].

Yunanca “psyche” və “soma” sözlərinin birləşməsindən psixosomatik termini əmələ gəlmiş və “zehnin bədənə təsiri” kimi mənalandırılmışdır. Alman psixiatri Heinrot ilk dəfə 1818-ci ildə bu termini istifadə etməsinə baxmayaraq 1922-ci ildə avstriyalı psixiater Feliks Deutsç “psixosomatik tibb” anlayışını ədəbiyyata daxil etdi [12, s. 32].

Psixosomatik pozuntular dedikdə fiziki sağlamlığa təsir edən psixoloji faktorlar və fiziki əlamətlərlə ortaya çıxan psixi problemlərdən qaynaqlanan pozuntular nəzərdə tutulur [8, s. 105]. Başqa sözlə, emosional faktorlardan qaynaqlanan fizioloji dəyişikliklərlə xarakterizə olunan pozuntular psixosomatik pozuntular kimi mənalandırılır. Bu, “psixofizioloji pozuntular”, “streslə əlaqəli pozuntular” və ya DSM-də (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) göstəriləni kimi “tibbi vəziyyətə təsir edən psixoloji faktorlar” kimi də adlandırıla bilər [12, s. 32].

İnsan davranışı sadəcə insanın nitqi, xaricdən görünən hərəkətləri və rəftarları ilə müəyyən olunmur. Xəstəlik özü də bir davranış forma-

sıdır və xəstəlik nəticəsində hər hansı bir orqanda yaranan dəyişikliklər hər bir insana uyğun olaraq fərqli şəkildə davranış göstərir. Psixosomatik xəstəliklər stress altında olan bədəndə hansı orqan ən zəifdirsə onu seçir, həmin orqanın funksiyasını pozaraq artıq xəstə belə olsa bədəndə yeni tarazlıq yaradır. Daxili problem lə rini, sıxıntılarını, narahatlıqlarını, psixoloji konfliktləri, emosiyalarını somatik yolla ortaya qoyan və bunları ünsiy yət forması kimi istifadə edən, başqa sözlə, “orqan diliylə” özünü göstərməyə çalışan xəstələr psixosomatik pozğunluq diaqnozu alır [1, s. 187].

Araşdırmalar psixosomatik pozuntuların stress və neqativ hadisələrdən qaynaqlandığını göstərir. İş yerində yaranan psixoloji şiddət də (mobbing) stress faktoru olaraq dəyərləndirilir. Bu baxımdan mobbing və psixosomatik xəstəliklər arasındakı əlaqənin stress anlayışı əsasında izah olunması düzgündür.

İlk dəfə Heinz Leyman [3, s. 167] tərəfindən iş mühiti üçün istifadə olunan mobbing anlayışı iş yerlərində bir şəxsə qarşı sistemik şəkildə digər işçilərin və ya rəhbərliyin göstərdiyi psixoloji şiddət kimi izah olunur. İş mühitində bir işçiyə göstərilən bu psixoloji şiddəti digər sadə münaqişələrdən ayıran əsas

göstəricilərdən biri baş vermə müddəti və sıxlığıdır. Onun sıxlığı həftədə ən az bir dəfə, müddəti isə ən az altı ay olmalıdır ki, mobbing olaraq dəyərləndirilə bilsin. Bu müddət ərzində psixoloji zorakılığa məruz qalmış şəxs bu müddətin sonunda zehni və sosial tükənmə baş verir.

Stress dedikdə bir stimula qarşı orqanizmin verdiyi reaksiya başa düşülürsə, müəssisədə yeni stress reaksiyasına səbəb olan mobbing özü də sosial stress mənbəyi kimi qəbul oluna bilər. Bir stress faktoruna qarşı verilən cavab yeni stress mənbəsinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bununla da, stress qaynağı və bu qaynağa verilən reaksiyalar yeni stress mənbəyi yaradaraq bir çarx halı almış olur. Yeni insan bir stress qaynağına cavab verdikdə başqa stressin yaranmasına yol açmış olur və bu çarxın içində mübarizə aparır. Beləliklə, psixoloji zorakılıq halına məruz qalmış iş şəxsə ona qarşı göstərilən neqativ yönlü davranışlara, münasibətə cavab verdikdə qarşı tərəf daha da mənfəətli davranışlar göstərməyə başlayır.

Quine 1100 təhlükəsizlik işçisinin üzərində sorğu keçirərək mobbing stress və depressiya ilə əlaqəsinin dərəcəsini müəyyən etmişdir. Sorğu nəticəsində tədqiq olunanların 38%-i son bir ildə mobbingə məruz

qaldığı, 42%-nin isə bu vəziyyətə şəhid olduğu qeyd edilmişdir. Bun dan başqa, mobbinqə məruz qalmış işçilər yüksək səviyyədə depressiya və stress yaşadıqlarını vurğulamış və bir neçə dəfə işdən çıxmağa təşəbbüs etdiklərini ifadə etmişdirlər [10, s. 32].

Mobbinq iş yerində seçilmiş bir şəxsə sistemativ olaraq digərləri tərəfindən göstərilən neqativ davranışlar və münasibətdir. Bu kimi halla qarşılaşan hədəfdəki şəxs psixoloji cəhətdən rahat, sıxıntılı, təcrid olunmuş, gücsüz, təhdid altında hiss edir, öz bacarıqlarından şübhə duymağa başlayır, gücnahkarlıq hissənə bürünür və nəticədə çox stress keçirmiş olur. Mobbinqin qurbana ən böyük təsiri rindən biri işlədiyi təşkilatdan uzaqlaşmaq istəyinin yaranmasıdır. Yaranan uzaqlaşma hissi gücsüzlük, hadisələri dərk edə bilməmə, özünə inamın və güvənin azalması, tənhalıq və hətta şəxsin özünə qarşı yad hiss etməsi kimi şəxsi problemlərə qədər gətirib çıxara bilər.

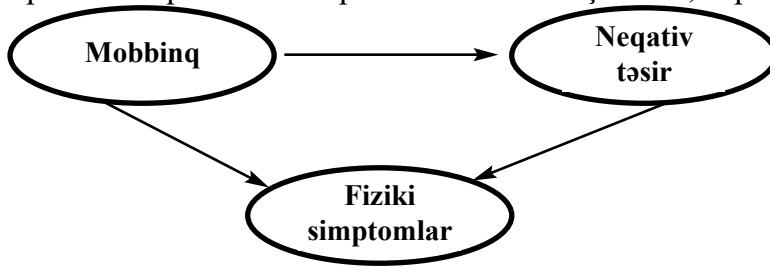
Təşkilatda münasibətləri tarazlıqda saxlamaq üçün müəyyən edilən qaydalar və dəyərlərin pozulması nəticəsində yaranan xaos halı psixoloji zərərli vəziyyətə məruz qalmış şəxsi özgə və uzaq hiss etməyə doğru aparır. Bu zaman müəssisənin və qurbanın dəyərləri, prinsipləri

arasında fərq ortaya çıxır. Qurbanın özgə və uzaq hiss etməsi müəssisənin dəyərlərini, normalarını mənasız və məqsədsiz görməsinə səbəb olur.

Mobbinq qurbanının hiss etdiyi gücsüzlük, çarəsizlik, tənhalıq, təcrid olunma, güvənsizlik və s. kimi neqativ hisslər özünə hörmətin, özünə inamın azalmasına, işinə qarşı motivasiyənin və səmərəliliyin azalmasına, depressiyaya, işdən çıxma hissinə, qan təzyiqində və ürək döyüntülərində artıma səbəb ola bilər. İş yerində şəhidə olunan bu hal qurbanda psixoloji aspektdən yuxarıya, iştaha problemləri, sinir pozuntuları, melanxoliya, diqqətdə və yad daşda problemlər, sosial təcrid, sosial fobiya, həssaslığın artması, müxtəlif psixosomatik pozuntular, özgüvənin azalması, nifrət, qəzəb, aqr essivlik, ümidsizlik, çarəsizlik hissi yaradan olduqca çətin bir prosesdir [15].

Psixosomatik pozuntuyla mobbinq hallarının arasındakı əlaqə “mobbinq psixosomatik modeli” adı altında tədqiq olunur. Bu model aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir:

Mobbinqə məruz qalmanın neqat

Şəkil 1. Mobbinqin psixosomatik modeli

tiv təsirlə yüksək korrelyasiya gös tərđiyi və fiziki simptomlarla ortaya çıxan psixosomatik şikayətlərlə mob binq arasında əlaqənin neqativ təsir vasitəsilə mümkün olduğunu sübut edən məlumatlar mobbinqin psixosomatik modelini dəstəkləyir [6, s. 75].

İş yerində psixoloji şiddətə məruz qalmaq nəticəsində qurban rolunda çıxış edən şəxsə aşağıdakı fizioloji əlamətlər ortaya çıxır [14, s. 18]:

– Dəri ilə əlaqəli əlamətlər: qaşınma, quruluq, səpgi və s.

– Beyinlə əlaqəli əlamətlər: başağrıları, panik atak, depressiya, yuxusuzluq, başgicəllənməsi, yaddaş və diqqətlə bağlı problemlər.

– Boyun və kürəklə əlaqəli əla - mətlər: bel nahiyəsində, boyun əzələlərində və kürəkdə ağrı.

– Oynaqlarla əlaqəli əlamətlər: titrəmə, ayaqlarda zəiflik və ya uyuşma, əzələ ağrıları.

– Gözlərlə əlaqəli əlamətlər: görmədə çətinlik, qəfildən göz

lərin qaralması, bulanıq görmə.

– Tənəffüs sistemi ilə əlaqəli əla - mətlər: nəfəs almada çətinlik, nəfəs alarkən diafraqmada sıxılma, tənəffüsəlik.

– Ürəklə əlaqəli əlamətlər: in - farkt halları, ürəkdə döyün tələrin nizamsızlığı.

– Həzm sistemi ilə əlaqəli əla - mətlər: xora kimi mədə xəstəlikləri, həzmsizlik, qəbizlik.

– İmmunitet sistemiylə əlaqəli əla mətlər: immunitetin zəifləməsi və nəticədə xəstəliklərə tez-tez yoluxma.

Ədəbiyyat araşdırması göstərir ki, sosial stresin əsas mənbəsi kimi müəyyən edilən mobbinqlə sağlamlıq arasında güclü əlaqə mövcuddur [4, s. 252; 5 s. 240].

İş yerində psixoloji şiddət kimi ifadə edilən mobbinq davranışının qur

ba na təsirini müəyyən edən dəy iş ənlərdən biri də davranışın davamlılığıdır. Təkrarlanan emosional hücumların zərərləri bir anda keçib gedən deyil, tədricən toplaşan zərərlərin məcmusudur [13, s. 53].

Davamlı psixoloji cəhətdən basqının olması insanın sağlamlığını, görünüşünü və düşüncə tərzini pozur. Təkrarlanan bu tip davranışlar normal düşüncə və ünsiyyət üsullarını dəyişdirir. Qurbanlar aqressiv olurlar, mənasız şeyləri anlamağa çalışırlar. Onların qorxuları və neqativ hissləri davranışlarına və özünü idarələrinə təsir edir və çox zaman nəticədə heç kimə etibar edə bilmirlər [7, s. 65].

Təşkilatda düşmənçilik davranışlarının tez-tez və uzun müddət davam etməsi əhəmiyyətli psixoloji, psixosomatik və sosial problemlərə səbəb olur. Bu baxımdan mobbinqə səbəb olan mənfi davranışların müvəqqəti konfliktlər və psixosomatik və ya psixiatrik vəziyyətlər yaratma təsiri olduğu görülür [3, s. 182]. Bundan əlavə, müəyyən edilmişdir ki, əvvəllər mobbinqə məruz qalanlar, təkrar bu vəziyyətlə qarşılaşdıqları zaman ilk dəfə yaşayanlara nisbətən daha ağır xəsarət alırlar [6, s. 63].

Niedl [5, s. 240] keçirdiyi tədqiqat nəticəsində müəyyən etmişdir ki, mobbinq işçilərdə depressiya, post

travmatik stress pozuntusu, narahatlıq, həssaslığın artması, aqressiya və psixosomatik xəstəliklərə səbəb olur.

Təhlükəli və ya fəlakət xarakterli hadisələrdən sonra ortaya çıxan post travmatik stress pozuntusu mobbinq qurbanları arasında çox rast gəlinən problemlərdən biridir. Post travmatik stress pozuntusu əsassız qorxular, panik ataklar, özünə kontrolün itməsi və hətta ölüm hissiylə müşahidə edilə bilən bir sindromdur. Yaşanan tutmaların sıxlığı şəxsi yorur və tükənmiş hissetdirir.

Panik atakdan əziyyət çəkən şəxslər küçə, meydan, restoran, kinoteatr kimi izdihamlı və açıq yerlərdə və ya avtomobil, qatar, təyyarə, avtobus, lift kimi nəqliyyat vasitələrində panik atakların təkrarlanacağından qorxaraq belə yerlərdən və nəqliyyat vasitələrindən uzaq dururlar. Bu sindromun ən ağır nəticəsi fərdin özünə inamını itirməsidir [13, s. 156].

Bir insanın üzləşdiyi həyat çətinliklərini və nə qədər stresli olduğunu araşdıran bütün testlərdə yuxu ilə bağlı problemlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümumi sağlamlıqdakı pozulma, ilk növbədə, yuxuda özünü göstərdiyindən, yuxu rejimindəki ən kiçik pozuntu belə ümumi sağlamlığa və gündəlik həyata müəyyən və birbaşa təsir göstərir.

Stress altında olan fərdlərin əksəriyyəti yuxusuzluqdan əziyyət çəkdiyi halda, bəzilərinə əksinə, həddindən artıq yatmaq istəyi olur. Bəzi insanlar stresli vəziyyətlərdə yaşadıkları narahatlıq, gərginlik və gərginlikdən uzaqlaşmaq üçün həddindən artıq yatırlar.

Mobbinq asanlıqla qurbanın sağlamlığının və immunitet sisteminin zəifləməsinə, qurbanın işini dəyişməsinə və şəxsi həyatında bir çox problem yaşamasına səbəb ola bilər. Bu, karyera və ya qazanc itkisi, həddindən artıq və uzun müddətli sosial təcrid və hətta intihara səbəb ola bilər. Bu səbəbdən, əgər mobbinqin qarşısı alınmasa, ən azı qurbana kliniki yardım göstərilməlidir və ya özü müraciət etməlidir. [6, s. 67].

NƏTİCƏ

Beləliklə, məqalədə bəhs olunanlar əsaslanaraq demək mümkündür ki, iş yerlərində ortaya çıxan mobbinq halı insanın nəinki bioloji sağlamlığına, eyni zamanda psixoloji sağlamlığına da mənfi təsir edir. Bu baxımdan mobbinqin qarşısı alınmalıdır. Mobbinqin qarşısını almaq üçün aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülmüşdür:

Ədəbiyyat:

- işçilərə mobbinq prosesiylə bağlı təlimlər keçirilməli, maarifləndirmə işləri həyata keçirilməlidir. Onlara bu təlimlərdə öz hüquqları, yox deməyə bacarığı, şiddətə qarşı nə etməli olduğu öyrədilməlidir;
  - qeyd etdiyimiz kimi mobbinqə məruz qalmış şəxslər getdikcə tənhaləşir. Yalnız olmadıqlarını bilmək üçün dövlətin müəyyən qurumlarında əlaqə saxlayıb düşdükləri vəziyyəti deməyə yerlər olmalı, lazım gəldikdə pul və tibbi və hüquqi dəstək göstərilməlidir. İnsanların bu nə ilə bağlı düşüncələrini, hisslərini yazmağa biləcəkləri virtual mühit yaradılmalıdır. Çünki insanlar bu vəziyyətlə yalnız özlərinin qarşılaşdıqlarını düşünüb özlərini günahlandırmağa bilirlər;
  - müəssisə rəhbərləri bütün işçilərə qarşı eyni şəkildə davranmalı, onları yerli gəldiyində müzakəfatlandırmalı və motivasiyanın azalmaması üçün təriflərdə yilməlidir;
  - müəssisədə ortaya çıxan münaqişələrdə rəhbərlik ədalətli və düzgün mövqedə çıxış etməli, tərəfsiz olmalıdır.
1. Joukamaa, M. Alexithymia Across the Life Span, Personality and Behavioural Disorders,

- European Psychiatry, 2005; 86-206 s.
2. Kallivayalil, R. A. & Punnoose, V.P. Understanding and managing somatoform disorders: Making sense of non-sense. Indian Journal of Psychiatry, 2010.
  3. Leymann H. The content and development of mobbing at work //European Journal of Work and Organizational Psychology, 1996; №5, 165-184 s.
  4. Leymann, H. ve Gustafsson, A. Mobbing at Work and the Development of Post-Traumatic Stress Disorders, European Journal of Work and Organizational Psychology, vol.5, №2, 1996; 251-275 s.
  5. Niedl, K. Mobbing and Well-being: Economic and Personnel Development Implications, European Journal Of Work And Organizational Psychology, vol.5, №2, 1996; 239-249 s.
  6. Bağcı Kurt N. Mobbing vepsikosomatik belirtiler arasındaki ilişkinin incelenmesi: bir kamu kuruluşu örneği, Doktorantura disertassiyası, 2010; 135 s.
  7. Davenport N., Schwartz R.D.ve Elliott G. P. Mobbing: İşyerinde Duygusal Taciz, İstanbul: Sistem Yayıncılık, Tercümə: Osman Cem Öner toy, 2003.
  8. Eray Ş., Vural, P., & Çetinkaya, F. Ergenlerde algılanan duygu dışı vurumu ile psikosomatik belirtiler arasındaki ilişki. *Güncel Pediatri*, 13(2), 2015; 104-109 s.
  9. Ercan, G. KKTC’de yaşayan bireylerin yetişkin bireylerin kişiler arası ilişki tarzlarıyla psikosomatik bozukluklar arasındaki ilişkinin incelenmesi, Yüksek lisans tezi, 2018.
  10. Fettahlıoğlu, Ö. Ö. Örgütlerdepsikolojik şiddet (mobbing): Üniversitelerde bir uygulama, Doktorantura disertassiyası. 2008; 350 s.
  11. Kartaltepe S. Psikosomatik sindirim sistemi rahatsızlığı olan bireylerin nörotizm ve affedicilik düzeyleri arasındaki ilişki, yüksek lisans tezi, 2019; 64 s.
  12. Menkü B, & Coşar B. Psikosomatik Bozukluklar, 2021; 3236 s.
  13. Tınaz, P. İşyerinde psikolojik Taciz (Mobbing), İstanbul: Beta Basım A. Ş., 2011, 246 s.

14. Tınaz, P. İşyerindepsikolojik taciz. Çalışma ve Toplum, vol. 3, 2006; 11-22 s.
15. www.leymann.se/English/frame.html

**THE EFFECT OF MOBBING ON THE EMERGENCY OF
PSYCHOSOMATIC DISORDERS**

*Mushvig Mustafayev
Turkan Rahimli*

ABSTRACT

Mobbing is a less known process in Azerbaijan, but its effects are real and disturbing. It is a form of psychological violence against an employee, primarily by management or employees, that can occur in all workplaces throughout history, regardless of culture. This type of psychological violence (mobbing) leads to affecting the well-being of the victim insomnia, loss of appetite, depression, post-traumatic stress, feelings of sacrifice, helplessness, despair, aimlessness, decreased productivity, feelings of isolation and psychosomatic disorders with physiological symptoms. In this regard, the study of the relationship between mobbing and psychosomatic disorders is considered important both to prevent mobbing and to protect human biological and psychological health.

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya elmləri doktoru, dosent.
Məqalə redaksiyaya 09 sentyabr 2021-ci ildə daxil olmuşdur.

POSTTRAVMATİK STRESS POZUNTUSUNUN KLİNİK- PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Tuğba Kızulelma

Bakı Dövlət Universiteti

Zahid Xəlilov küçəsi 33, indeks: AZ 1148

E-mail: psikologtugbabutun@gmail.com

Açar sözlər: *travma, stress pozuntusu, PTSP, diaqnostik meyar, klinik*

Keywords: *trauma, stress disorder, PTSD, diagnostic criterion, clinical*

GİRİŞ

DSM-IV-də PTSP (Posttravmatik stress pozuntusu) diaqnostik meyarlar çərçivəsində, müəyyən xarakterli hadisədən sonra bir aydan çox davam edən, hiperarousal, relaps, qaçınma, xarici dünyaya marağın azalması, cavabların yavaş olması, klinik olaraq qeyd olunan sınıxıntı, sosial yaşama yadlaşma, peşə və ya funksionallığın digər sahələrdə pisləşmə, psixiatrik xəstəlik kimi spesifik simptomlarla müəyyən edilə bilər [33]. Bu xəstəlik cədvəli bir aydan az davam edərsə, Kəskin Stress Pozuntusu üç ay və ya daha çox davam edərsə, Xroniki Posttravmatik Stress Pozuntusu simptomları travmatik hadisədən

ən azı altı ay sonra başlayıbsa, Təxirli Başlanğıçlı Posttravmatik Stress Pozuntusu kimi adlanır [33]. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (WHO) diaqnostika sistemi olan ICD-yə baxdıqda, ICD10-da məruz qalma “demək olar ki, hər kəsdə geniş yayılmış narahatlıq yarada bilən yüksək təhlükə və ya katastrofik xarakterli stresli hadisəyə və ya vəziyyətə məruz qalma (qısa və ya uzunmüddətli)” kimi müəyyən edilir. ICD-11-də bu, “son dərəcə təhdidedici və ya dəhşətli hadisənin yaşanması” kimi təsnif edilir.

Travmatik hadisələrin psixoloji təsirləri çox qədim tarixlərə əsaslanır. Travma və onun təsirləri haqqında tapıntılar Troya müharibəsinə qayıdır. “Əsgər ürəyi” termini savaşa əsgərlərdə fiziki və zehni tükənməni

təsvir etmək məqsədilə XIX əsrdə istifadə olunmağa başladı [25]. Sonrakı tarixi prosesdə səy sindrom, nostalji, əsəbi ürək, ürək nevrozu, xəndək şoku, neyrosirkulyator asteniya təriflərdən istifadə edilmişdir. Həm xəstəliyin adlandırılması üçün istifadə olunan adlar, həm də xəstəlik üçün edilən təsvirlər II Dünya müharibəsindən sonra reallığa əsaslanan və izahedici olub. II Dünya müharibəsindəki müşahidələrə əsaslanaraq “Böyük Stress Reaksiyası” (Gross Stress Reaction) olaraq adlandırıldı və DSM I-də öz yerini tapdı (1952). DSM-II-də isə (1968) travma ilə inkişaf edən yetkinlərdə uyğunlaşma pozuntusu kimi təsvir edilir və “Müvəqəti Psixoloji Pozuntu” (Transient Situational Disturbance) olaraq adlandırılır. Xəstəliyin müəyyən edilməsi və müşahidə edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edən Vyetnam müharibəsinin təsiri ilə DSM-III-də (1980) “Posttravmatik Stress Pozuntusu” adı ilə həyəcan təşviş pozuntuları içərisində qeyd olunub. DSM-III-R (1987) ilə DSM-III-də müəyyən edilən, 5-6 ay davam edən simptom daha əlavə olunub və simptomların ən azı 30 gün davam etməsi mütləq şərt hesab edilmişdir. DSM-IV-də travmatik hadisənin təsviri haqqında dəyişikliklər edilib. Travmanın tərifində ağır həyatı təhlükəsi olan xəstəliklər, qeyri-fiziki hücumlar,

zora kılıq, uyğun olmayan cinsi təcrübələr kimi stress də daxil edilir. Yəni DSM-IV ilə simptomların müddətinə görə təriflər edildi. 2-30 gün davam edən simptomlar üçün kəskin stress pozuntusu, 3 aydan az davam edən simptomlar üçün kəskin, daha uzun davamlı simptomlar üçün isə xroniki tərfi verilmişdir [33].

Epidemiologiya

Fərdi genetik xüsusiyyətlər, fiziki quruluş, psixoloji keçmiş, situasiya motivasiyası, müəyyən stressorlarla mübarizə mexanizmlərində fərdi fərqlər PTSP yayılmasında fərqləri orta yerə qoyur. PTSP inkişafı sosial fərqliliklər göstərir. Cəmiyyətlərin travma təcrübələrinin şiddətinə, travmadan əvvəl, travma zamanı və sonrasına ilə əlaqəli bir çox amillərə, sosial kömək səviyyəsi ilə fərdin travmatik hadisəyə reaksiya səviyyəsinə və mədəni fərqlərə görə dəyişə bilər [37]. Yəni insan müdaxiləsi ilə olan travmatik hadisələrdə PTSP inkişaf riskinin daha yüksək olduğu məlumdur [4]. Bütün insanların təxminən 80-100%-nin həyatında ən azı bir travmatik hadisənin ifşa olunacağı təxmin edilir [4]. Adətən, qadınlarda daha çox cinsi təcavüz, kişilərdə isə qəzalar travmanın əsas səbəbləridir [5]. PTSP inkişaf riski qadınlarda 10,4-19%, kişilərdə 5-10% arasındadır [5]. Travmanın təbiəti də posttravmatik stress pozuntusunun

inkişaf riskinə təsir göstərir. Bir tədqiqatda; insan ömründə posttravmatik stress pozuntusunun yayılması 1,35%, fi ziki hücumla məruz qalanlarda 3,5%, müharibə qurbanları veteranlarda 6,3% olduğu müəyyən edilmişdir [21]. Qadınlarda təcavüzdən sonra post travmatik stress pozuntusunun inkişafı 48,4% olub, kişilərdə isə gözlənilməz ölüm və ya ağır zədədən sonra 10,4% görünür [17]. ABŞ-da geniş bir nümunəvi tədqiqatda bütün həyatında posttravmatik stress pozuntusu nisbəti qadınlarda 6,5% olaraq təyin olundu və kişilərdən iki dəfə çox olduğu müəyyən edildi. Müxtəlif mərkəzlərdə epidemioloji tədqiqatlarla yayılma 2-16% arasındaadır. Türkiyədə geniş, sayca kifayət edən bir tədqiqat aparılmayıb. Məhdud sayda tədqiqatda zəlzələdən sonra ömür boyu post travmatik stress pozuntusu nisbəti 14,6% olaraq tapılıb [11]. Və həmçinin Azərbaycanda da geniş bir tədqiqat aparılmayıb.

Posttravmatik stress pozuntusunun etiologiyası əsasən travmadır və inkişafında bir çox amillər təsirlidir. Qısa olaraq desək, iki əsas fikir vardır. Bunlardan birinin travma sonrası yaranan dəyişikliklərin posttravmatik stress pozuntusunun əsas səbəbi olduğu, digərinin isə şəxsə travmanın əvvəlində də var olan meylin əsas

determinantı olduğu fikridir. Stres sorunu əsas qıcıqlandırıcı amil olması, eyni travmatik hadisəni ya şay an hamıda eyni PTSP cədvəli baş verməsinə səbəb yaratmır. “Şəxs üçün travmanın mənbəyi, subyektiv mənə daşır” fikrinə nail olunur [4]. Travma üçün şəxsə bu subyektivliyi etnik, mədəni, psixoloji, bioloji, ailəvi və sosial amillərin əmələ gətirdiyi qəbul edilir [20]. Şəxsin travma ilə əlaqəli subyektivliyini və posttravmatik stress pozuntusuna meyilini əmələ gətirən amillər, travmanın intensivliyindən asılı deyildir. Bununla belə, bu ideyanın yüngül stressorlar üçün keçərliliyi olduğu, ağır stressorlarda şəxsi amillərin öz əhəmiyyətini itirdiyi hesab olunur. Şəxsi meyil amilləri arasında subay, dul və ya boşanmış olmaq, aşağı sosial-iqtisadi vəziyyət, aşağı təhsil səviyyəsi, mənfəət uşaqlıq hadisələri (cinsi təcavüz, qaçırma hekayəsi, zorakılıq) qadının cinsiyyət, qeyri-kafi sosial dəstək, şəxsiyyət xüsusiyyətləri (borderline, paranoid, antisosial və ya asılı şəxsiyyət xüsusiyyətləri, introversiya, xarici yüksək nəzarət mərkəzi) vardır. Disfunksional mübarizə münasibətləri, bərpa olunmaq ilə əlaqəli günahkarlıq hissi, həddindən artıq qəzəb, travmaya genetik və fiziki meyil, şəxsin travmaya verdiyi mənə, axırıncı yaşanan stresli həyat hadisələri,

şəxsdə və ya ailədə psi xiatrik xəstəlik, tarixçələrində psix oaktiv maddədən sui-istifadə və ya meyllilik kimi faktorlar səbəb kimi qəbul edilir [34]. Travmanın şəxs üçün subyektiv mənasının olması, uzun məruz qalma müddəti, şəxsin ehtiyatsız qəflə tən yaşaması, fəlakətli və dəhşətlən dirici olması, təbii fəlakətdən çox, insanlar tərəfindən yara dılmış olması, şəxs üçün ölüm təhlükəsi ifadə etməsi, itki sıxlığı, müxtəlif yollarla yenidən yaşamaq travmasının təsirini artırır. Şəxsin bədəni bütövlüyünün pozulması, travma sonrası mənfi həyat hadisələri, ətrafdakılarla birlikdə travmanın ifşası da travmanın şiddətini artıran amillərdən sayıla bilər [36-38].

Bioloji amillər və neyrotransmitter sisteminə baxdıqda bədənin stress reaksiyası, neyroendokrin reaksiya kortikotropin-relizinq faktoru (CRF) və vegetativ sinir sisteminin simpatik tənzimlənməsini təmin edir və *locus ceruleus* (LC)-norepinefrin (NE) yolu böyük əhəmiyyət kəsb edir [26]. Simpatik sistemdən boşaldıqdan sonra əmələ gələn təşviş, qorxu, oyanıqlıq, ayıqlıq ruh halı, seçici diqqətin artması bioloji müdafiə mexanizmləridir. Stresin presinaptik α_2 noradrenergik avtorreseptoru NE sərbəst buraxılması ilə həssaslığın azalmasına səbəb olur və artan narahatlıq simptomları nəti

cəsində meydana gəldiyi hesab edilir [35]. Stress, locus seruleus, hipotalamus, hipokampus və amigdalada noradrenalinin artmasına səbəb olur. Kəskin stress, onun hipokampus reaksiyası, hipotalamus, *locus seruleus* və serebral korteksdə NE sekresiyasının artması ilə əlaqədardır. Bunlar oyanma, taxikardiya, taxipne, artan qan təzyiqi, tərləmə, əzələ gərginliyi, titrəmə və narahatlıq kimi görünür. Emosional və kognitiv reaksiyalar dan hipokampus və amigdala məsuldur [31]. Alfa 2 reseptorunun pre sinaptik lokalizasiyası var və avtorreseptor kimi fəaliyyət göstərir. Oyanma sinaptik yarığa noradrenalinin salınmasına maneə törədir, noradrenalinin ifrazını inhibə edərək artır.

Alfa 2 reseptor antaqonisti olan yohimbinin tətbiqindən sonra müharibə travması səbəbi ilə posttravmatik stress pozuntusu yaşayan şəxslərin 40%-də dissoziativ *flashback*-lərdə panik atak, 70%-də oxşar simptomlar və məcburi psixi məşğuliyət (xətti rələr), ürək döyüntüsündə sürət, qan təzyiqi və qan 3-metoksi-4 hidrokşi qlükoza (MHPG) artdı [29]; başqa bir tədqiqatdakı subyektlərin 42%-də panik atak, 31%-də təzədən yaşamış lıq hissi baş verdi [2]. Alfa 2 reseptor agonisti klonidin qəbulundan sonra sınaq heyvanlarında travma ilə qaçıl

maz stress və ziy yət lərini nəza rət də görülən öyrən ilmiş acizlik davranış 1- nın və stress reak si yasının inkişafının meydana gəlməsinin qarşılaşmasının alındığı sübut edilib [23]. PTSP xəstələrinin plazması, CSF və sidiyi nəzarət qrupunda noradrenalinin konsentrasiyasından yüksək tapılıb. PTSP xəstələrində tədqiqatlar arasında travma sonrası stimullar fizioloji reaksiyalar, 24 saatlıq siddik, plazma və serebrospinal maye də noradrenalinin miqdarında artımın olduğu müəyyən edilib [3, 31]. Stressə reaksiya olan neyrobioloji dəyişikliklərdə medial prefrontal korteksdəki dopaminərik aktivliyin artması mövcuddur. Stress zamanı bu aktivləşmə və metabolizm, digər dopaminərik sahələrdə dəyişikliklər də daha çox diqqəti cəlb edir. Xüsusi posttravmatik stress pozuntusunda görülən yaddaş pozuntularının dopaminərik fəaliyyətlə əlaqələndirilməsi hesab edilir. Və dopamin ifrazına səbəb olan fəaliyyətlər (kokain, amfetamin), oyanma simptomları və paranoia fikirlərinin səbəbidir [30]. Qaçılmaz şok reaksiyalarında nükleus akkumbensdə homovalik turşunun səviyyəsində artım olur. Bütün bunlar stressə cavab olan neyrobioloji dəyişikliklərdə dopaminin mühüm yer tutduğunu göstərir. Heyvan modelərində

aparılan tədqiqatlarda, stresin ventral hipokampus və frontal korteksdə geri dönmə serotonin artımına səbəb olduğu [12] və MAOA-nın, hüceyrədənə serotonin və serotonin daşıyıcısının miqdarının azaldığı tapıldı. Serotonin səviyyəsində azalma; qıcıqlanma, həddindən artıq həssaslıq, şişirdilmiş emosional oyanma və aqressiyaya səbəb olduğu [7], serotonin prekursorlarının aqressiyasını azaldığı [24], dorsal hipokampal neyronlardakı 5HT₂ reseptorlarının öyrənilmiş acizlikdə rol oynadığı, medial prefrontal korteksdə imipramin və serotonin verilməsinin öyrənilmiş acizliyi aradan apardığı qaçılmaz şokdan sonra serotonin səviyyəsində azaldığı müəyyən edilib [14]. Serotonergik sistemə təsirini yaratmaq məqsədi ilə metaxlorfenilpiperazinin tətbiqi posttravmatik stress pozuntusu simptomlarının əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Serotonin ifrazı tətbiqi (d-fenflamin) bir tərəfdən həyəcan təşviş əlamətlərini aradan aparır, bir tərəfdən də neyrogenezi artırır. Bütün bunlar serotoninin beyində təsir etdiyi yer, reseptor və tətiklədiyi müxtəlif mexanizmlərlə əlaqəli olduğuunu göstərir [2]. Qreyin balanslaşdırma hərəkəti modeli iki sistemdən bəhs edir. Bunlardan birincisi, septal

hipokampal zonada serotonerjik meşajdan bəhrələnmənin "davranışların qarşısını alma sistemi", ikincisi, dopamin erjik sistemin nəzarətində olan "davranışları asanlaşdırıcı sistemdir". Repressiv sistem zəiflədikdə şəxsdə müəkkafat gözləntisi və ya aqr essiv davranış artır. Davranışı asanlaşdıran sistem aktivləşdirildikdə stressə uyğunlaşma yan zidd davranışların nümayiş etdirildiyi hesab edilir [9].

Neyroendokrin sistem və hipotalamus-hipofiz-adrenal (HPA) ox (aks)

Həm fiziki, həm də psixoloji gərginlikdə kortikotropin-relizing faktoru (CRF) və HPA sisteminin, orqanizmin stressə adaptiv reaksiyası üçün əhəmiyyətli olduğu bilinir. CRF-HPA sistem və *locus seruleus* dakı noradrenergik sistem qarşılıqlı əlaqədədir. Bu iki sistemin qarşılıqlı təsiri stressə cavab vermədə və adaptasiyada mühüm rol oynayır [6]. Təcrübələrdə mədəciklərə tətbiq edilən CRF-nin HPA oxunu və simpatik sistemi aktivləşdirdiyi görülmüş [16]. Mədəciyə yeridilən CRF-nin stress prosesinə uyğunlaşan fizioloji və davranış reaksiyasına oxşar narahatlıq reaksiyası xüsusiyyətləri olan bir sıra cavablara səbəb olur və amigdalaya tətbiq

olunan CRF-nin isə stressə qarşı həyəcan reaksiyasının artmasına səbəb olur [6]. Travmaya məruz qalan şəxslərdə kəskin dövrdə artan kortizol səviyyəsi zamanla azalır [22]. Ziddiyyət təşkil edən tədqiqatlar olsa da, xroniki stress, qlükokortikoid səviyyələrində azalmaya səbəb olduğu hesab edilir [28]. Oxşar heyvan tədqiqatlarında kəskin stresslə üzləşmək qlükokortikoidləri artırır, xroniki stress isə qlükokortikoidlərin azalmasına səbəb olduğu sübut edilmişdir. Xroniki posttravmatik stress pozuntusu olan xəstələrin digər psixiatrik qrupdakı xəstələrlə müqayisədə sidik kortizol səviyyələrinin azaldığı müəyyən edilib [34]. Aşağı dozada deksametazon ilə aparılan tədqiqatlar (0,5 mq) PTSP xəstələrində basdırılmaya qarşı cavabın nəzarət qrupuna nisbətən daha artıq olduğu müəyyən edilib [8]. Bu vəziyyət beyində qlükokortikoid reaksiyasının artması və bu nunla əlaqəli mənfi *feedback*-də güclənmə ilə izah edilir. Buna görə də kortizol basdırma reaksiyası da gücləndirilir. Bununla belə, tədqiqatlar standart deksametazon ilə bu fərqi göstərə bilməyib [18]. Bu tapıntılar mərkəzi qlükokortikoid reseptorunun həssaslığının artması ilə əlaqələndirilir. Beyin strukturlarında qlükokortikoid həssaslığının artması, mənfi

feedback sistemində güclənməyə səbəb oldu-ğu hesab edilir. Nəticədə, nəzarətlərə görə periferik kortizol səviyyəsi azalır, basdırma reaksiyası güclənir. Bu aparılan tədqiqatlarda HPA sistemindeki və kortizol ifrazatında akı dəyişiklikləri PTSP ilə əlaqələndirilir. Opioid sistem

Fiziki və psixoloji travmalarda bioloji reaksiyanın məhsulu kimi ifraz olunan endogen opioidlərin travma zamanı analjeziyası, sedasiya, depersonalizasiyadan məsul olduğu hesab edilir [19]. Keçmişdə bu barədə xüsusilə “stresə bağlı analjeziya” üzərində dayanılıb [32]. Aparılan tədqiqatlarda xəstələrdə dissosiativ epizodlar zamanı baş verən ağrı, depersonalizasiyası və opioid antagonistu (naloksan) verildikdə ağrıya qarşı həssaslığın azalması bu fikri dəstəkləyir. Qaçılmaz stressin siçanlarda orta beyindəki opioid reseptor agonistlərinin bağlanması azalmaya səbəb olur, morfin verilməsi nəticəsində isə talamus, orta beyin, amigdala, hipokampus və hipotalamusda stresin səbəb olduğu norepinefrin ifrazında azalma olduğu göstərilir. Ağır stressə sınaqdan keçirilən heyvanlarda təcrübənin sonunda opioid çəkmə simptomlarına oxşar simptomların yaranması və PTSP

olan xəstələrin travmanı xatırladan vəziyyətlərə öz iradələri ilə meyilli olmaları, endogen opioidlərin sekresiyası ilə travmatik hadisələrə asılılıq yarana biləcəyi hesab edilir [10, 23].

Genetik və ailə amilləri

Ümumi əhali ilə müqayisədə posttravmatik stress pozuntusunun (PTSP) fəvqəladə hallardan sonra baş verməsi bu mövzuda genetik tədqiqatların aparılmasını çətinləşdirir. I və II Dünya müharibəsinə məxsus olan məlumatlar nəticəsində, PTSP olan və ya həmin diaqnostik kateqoriyaya girə biləcəyi hesab edilən əsgərlərin nəzarətlərə görə ailələrində və qohumlarında daha yüksək səviyyədə psixiatrik pozuntu olduğu müəyyən edilib. Eynilə posttravmatik stress pozuntusu olan xəstələrin birinci dərəcəli qohumlarında, digər həyəcan-təşviş pozuntusu spektrindəki xəstəliklərin səviyyəsinin yüksək olmasının mümkün olduğu müəyyən edilib. Tədqiqatlara əsasən travmatik stressə qarşı yaranan pozuntularda, hansı adla adlandırılmırsa, asılı olmayaraq ailəvi risk faktorlarının rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ailədəki psixi aktiv maddə istifadəsinin, həyəcan-təşviş pozuntusunun və depressiyanın olması PTSP-ini şəfəq üçün risk faktorudur. Vyetnam müharibəsinə qatılan əsg

ərl ərdə tək və cüt yumurta əkizlərlə aparılan tədqiqatlar əhəmiyyətli bir genetik qarşılıqlı əlaqənin olduğunu və PTSP-də irsi liyin 21%-i ilə 37% arasında olduğunu deyir. Ailədə olan psixiatrik pozuntunun, posttravmatik stress pozuntusunun simptomlarının paylanması zamanında təsirli olduğu bildirilib [15].

Müzakirə

Posttravmatik stress pozuntusunda dinamik baxışlar, travmatik hadisənin həll olunmamış daxili münaqişələri hərəkətə saldığı fərziyyəsinə əsaslanır. Travmanın daha çox uşaq liqin əvvəllər mövcud olduğu hesab edilən psixoseksual dövrünə geriləməyə səbəb olduğu və uşaq dövründəki nevroitik pozuntuları stimullaşdırdığı hesab edilir. Freyd ağır travmaların bütün müdafiə mexanizmlərini aradan qaldıran, ağır, ağırlı bir şəkildə yaşandığını, repressiyaların qeyrikafi olduğunu bununla mübarizə aparmıyaq üçün eqonun gücü olmadığını deyir. Əvvəlcə dissosiasiya istifadə edilərək bu təcrübələr şüurlu sahədən və həyat/emosiya bütövlüyündən ayrılır, şüurun xaricində bir yerə yerləşdirilir. Bu həyatı və ya həyatın bir tərəfini xatırladacaq təzə bir travma ilə bütün xatirələrin təkrarlanması kompulsiyası şəklində yenidən yaşanır. Keçmiş münaqişə sahəsi və yeni travmatik hadisə inteqrasiya olunmuş mübarizə aparılmağa həyata keçirilə bilər. Parçalanma (splitting), bu inteqrasiyanı edən bilməyə eqonun müdafiə mexanizmi olub bir tərəfdən ağırdan uzaqlaşmağa, bir tərəfdən də müxtəlif formalarda və intensivlikdə başqa istiqamətdə təkrar yaşayır. İdarəolunmaz münaqişələr qarşısında şəxs geri çəkilməyə/qaçmağa başlayır, təklif və ümitsizlik yaşayır. Bu, eqonun gələcək hadisələri təsəvvür etməsini, qabaqcadan görmək və gələcəyə hazırlaşmaq bacarığını, kənarından gələcək xəbərdarlıqları aradan qaldıra bilmə və təşkil edən bilməsini asanlaşdırır.

NƏTİCƏ

Gözlənilməz, qəflətən baş verən hadisələr hazırlanma fürsəti olan hadisələrdən daha çox böyük şiddətli təsirlə yaşanır [4]. Kəskin stress qarşısında məlumatın işlənməsi pozulur. İnteqrasiya edilməmiş həyatlar asanlıqla stimullaşdırıla və həyata daxil edilə bilər. Ağırlı həyatlar basdırıla bilməz və ya istisna edilib kənarlaşdırıla bilməz. Həyəcan, təşviş, anksiyete, qorxu ilə qeydə alınmış həyatlarda, emosiya-hiss elementlərindən birini stimullaşdıran stimullar hamısını aktivləşdirir. Bu ümumi qıcıqlandırılan və arxasındakı qeyrimütəşəkkil qeyd, posttravmatik stress pozuntusundakı stimula, yaddaş

pozitivlik kimi simptomların mənbəyi olaraq hesab edilir [35]. Travma ilə qarşılaşan şəxsə ilk əvvəl qarışıqlıq yaranır. Bu hazırlıqsız yaranan vəziyyət sonrakı səviyyədə dəyişiklik göstərir. Travmadan əvvəl təcrübələr istifadə edilərək sanki travma əvvəldən tanış kimi qavranılır. Əvvəlki hallarda verilən cavabların eynisi verilir. Bu çox yuxarı səviyyəli öyrənilmiş bir davranışdır. Ancaq bu davranış yeni tanış olunan vəziyyətə uyğun olmadığına görə uyğun bir cavab olmaz və verilən cavablar mürəkkəbləşir. Qarışıqlığın artması həyəcan təşvişi artırır. PTSP diaqnoz qoymaq üçün keçmiş travma istisna olmaqla, etibarlı, obyektiv/empirik üsullarla ölçülə bilən yollar müəyyən edilə bilməyib. Buna görə də posttravmatik stress pozuntusunda psixoloji və bioloji amillərə, etiopatogenetika daha geniş perspektivdən yanaşmaq lazımdır [35, 1].

Ədəbiyyat:

1. Barrett DH, Green ML, Morris R et al. Cognitive functioning and posttraumatic stress disorder. *Am J Psychiatry* 1996; 153(11): 1492-1494.
2. Bremner JD, Innis RB, Salomon RM et al. Positron emission tomography measurement of cerebral metabolic correlates of tryptophan depletion-induced depressive relapse. *Arch Gen Psychiatry* 1997; 364-374.
3. Bremner JD, Southwick SM, Johnson DR et al. Childhood physical abuse and combat-related posttraumatic stress disorder in Vietnam veterans. *Am J Psychiatry* 1993; 235-239.
4. Breslau N, Davis GC, Andreski P et al. Sex differences in posttraumatic stress disorder. *Arch Gen Psychiatry* 1997; 1044-1048.
5. Breslau N, Davis GC, Andreski P et al. Traumatic events and posttraumatic stress disorder in an urban population of young adults. *Arch Gen Psychiatry* 1991; 216-222.
6. Chrousos GP. Regulation and dysregulation of the hypothalamic-pituitary-adrenal axis. The corticotropin-releasing hormone perspective. *Endocrinol Metab Clin North Am* 1992; 833-858.
7. Copenhaver JH, Schalock RL, Johnson L et al. Relationship between preexposure to prey and PCPA-induced filicidal activity in Sprague-Dawley rats. *Physiol Behav* 1989; 343-346.
8. Dinan TG, Barry S, Yatham LN et al. A pilot study of a

- neuroendocrine test battery in posttraumatic stress disorder. *Biol Psychiatry* 1990; 665-672.
9. Dunn AJ, Berridge CW. Physiological and behavioral responses to corticotropin-releasing factor administration: is CRF a mediator of anxiety or stress responses? *Brain Res Brain Res Rev* 1990; 71-100.
  10. Foa EB, Davidson JRT, Frances A. The Expert Consensus Guideline Series: Treatment of Posttraumatic Stress Disorder. *J Clin Psychiatry* 1999.
  11. Foa EB. Psychosocial therapy for posttraumatic stress disorder. *J Clin Psychiatry* 2006; 40-45.
  12. Fujino K, Yoshitake T, Inoue O et al. Increased serotonin release in mice frontal cortex and hippocampus induced by acute physiological stressors. *Neurosci Lett* 2002; 91-95.
  13. Geraciotti TD, Baker DG, Ekhtator NN et al. CSF norepinephrine concentrations in posttraumatic stress disorder. *Am J Psychiatry* 2001; 1227-1230.
  14. Gray JF. The neuropsychology of anxiety. New York: Oxford University Press; 1987.
  15. Hageman I, Andersen HS, Jorgensen MB. Post-traumatic stress disorder: a review of psychobiology and pharmacotherapy. *Acta Psychiatr Scand* 2001; 411422.
  16. Handwerker K. Differential patterns of HPA activity and reactivity in adult posttraumatic stress disorder and major depressive disorder. *Harv Rev Psychiatry* 2009; 184-205.
  17. Kessler RC, Sonnega A, Bromet E et al. Posttraumatic stress disorder in the National Comorbidity Survey. *Arch Gen Psychiatry* 1995; 1048-1060.
  18. Kudler H, Davidson J, Meador K et al. The DST and posttraumatic stress disorder. *Am J Psychiatry* 1987; 1068-1071.
  19. Maier SF, Davies S, Grau JW et al. Opiate antagonists and long-term analgesic reaction induced by inescapable shock in rats. *J Comp Physiol Psychol* 1980; 1172-1183.
  20. Mason JW, Giller EL, Kosten TR et al. Urinary free cortisol levels in posttraumatic stress disorder patients. *J Nerv Ment Dis* 1986; 145-149.
  21. McFarlane AC. The Prevalence and Longitudinal Course of PTSD. *Annals New York Academy of Sciences*; 1997.
  22. Nemeroff CB, Owens MJ, Bissette G et al. Reduced corticotropin releasing factor

- binding sites in the frontal cortex of suicide victims. *Arch Gen Psychiatry* 1988; 577-579.
23. Orr SP. Psychophysiological reactivity to trauma-related imagery in PTSD. Diagnostic and theoretical implications of recent findings. *Ann N Y Acad Sci* 1997; 114-124.
24. Petty F, Kramer GL, Wu J et al. Posttraumatic stress and depression. A neurochemical anatomy of the learned helplessness animal model. *Ann N Y Acad Sci* 1997; 529-532.
25. Ramsay R. Invited review: post-traumatic stress disorder; a new clinical entity? *J Psychosom Res* 1990; 355-365.
26. Redmond DE, Huang YH. Current concepts. II. New evidence for a locus coeruleus-norepinephrine connection with anxiety. *Life Sci* 1979; 2149-2162.
27. Resnick HS, Foy DW, Donahoe CP et al. Antisocial behavior and post-traumatic stress disorder in

- Vietnam veterans. *J Clin Psychol* 1989; 860-866.
28. Resnick HS, Yehuda R, Pitman RK et al. Effect of previous trauma on acute plasma cortisol level following rape. *Am J Psychiatry* 1995; 1675-1677.
29. Southwick SM, Krystal JH, Bremner JD et al. Noradrenergic and serotonergic function in posttraumatic stress disorder. *Arch Gen Psychiatry* 1997; 749-758.
30. Southwick SM, Morgan CA, Darnell A et al. Trauma-related symptoms in veterans of Operation Desert Storm: a 2-year follow-up. *Am J Psychiatry* 1995; 1150-1155.
31. Southwick SM, Yehuda R, Giller EL. Psychological dimensions of depression in borderline personality disorder. *Am J Psychiatry* 1995; 789-791.
32. Stuckey J, Marra S, Minor T et al. Changes in mu opiate receptors following inescapable shock. *Brain Res* 1989; 167-169.
33. Battal S, Özmenler N. Posttravmatik stres bozukluğu ve akut stres bozukluğu. *Psikiyatri Temel Kitabı*, C Güleç, E Köroğlu (Ed), Hekimler Yayın Birliği: Ankara; 1997.
34. Geyran PÇ. Psikolojik Travma ve Sonuçları: Tarihsel Arka Plan ve Güncel Kavramlar Üzerine Gözden Geçirme. *Psikiyatri Psikoloji Psikofarmakoloji Dergisi* 2000; 9-12.
35. Geyran PÇ. Travma Sonrası Stres Bozukluğu ile ilişkili Nörobijolojik Kanıtlar Düşünen Adam 1995; 9-18.
36. Kılıçoğlu A. Stres ve Beyindeki Etkileri: Bir Gözden Geçirme. *New Symposium Journal* 2007; 45(3): 134-140.
37. Özgen F, Aydın H. Travma Sonrası Stres Bozukluğu; *Klinik Psikiyatri* 1999; 34-41.
38. Sungur MZ. İkincil Travma ve Sosyal Destek. *Klinik Psikiyatri* 1999; 105-108.

CLINICAL-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF POSTTRAUMATIC STRESS DISORDER

Tugba Kızılelma

ABSTRACT

In the world we live in, we face countless events until the end of our lives. Some of the events we encounter create pleasant emotions in us, while others create unpleasant disturbing emotions. In other words, while we remember the events that caused positive emotions with joy, we also remember the events that caused negative emotions with fear, resentment and anxiety. Some of these negative emotions evoke horrible reactions in us. We do not notice the moment of the incident, and these horrible reactions, fear, anxiety and so on. says we are traumatized. Fear, helplessness, horror reactions, etc. are caused by post-traumatic stress disorder (PTSD) and subsequent mental disorders, various clinical diseases, the trauma itself and the recurrence of the traumatic event. It is characterized by avoidance of irritants and symptoms of hyperarousal. Depending on the nature of the trauma, post-traumatic stress disorder (PTSD) develops in approximately 5% -9% of the general population. Most people (about 60-89 percent) are known to have had a traumatic event at least once in their lives.

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, professor.

Məqalə redaksiyaya 13 sentyabr 2021-ci ildə daxil olmuşdur.

UOT 376; 159.9

ƏQLİ GERİLİYİ OLAN UŞAQLARIN VALİDEYNLƏRİNİN MÜALİCƏ-BƏRPA PROSESİNDƏ İŞTİRAKI

Kəklük Abasova

Azərbaycan Tibb Universiteti

Səməd Vurğun, 167, indeks: AZ1022

Email: abbasova@mail.ru abasova.keklik99@gmail.com

Açar sözlər: *əqli gerilik, valideyn, stress, intellektual səviyyə*

Keywords: *mental retardation, parents, stress, intellectual level*

GİRİŞ

Müasir dövrdə beynəlxalq cəmiyyəti narahat edən aktual problemlərdən biri də əqli gerilik problemidir. Əqli gerilik fərdin yaşamı boyunca irəliləyən, əbədi yetərsizlik yaradan, müşahidə, idarə etmək, baxım, müalicə və reabilitasiyaya ehtiyacı olan, həmçinin ailə fərdlərinin hər birinin emosional, iqtisadi, sosial, davranış və idrak

pros eslərinə ciddi şəkildə təsir göstərən qalıcı sağlamlıq problemi [14]. Ana və ata gözlənilməyən, onlar üçün mücərrəd olan həmin vəziyyət qarşısında təəccüblənir və özlərini yeni həyatın mərkəzində tapırlar. Məhdudiyyətli uşaq və ailəsi həm sosial mühit, həm məktəb, qıscacası, gündəlik həyatın davamında bir çox çətinliklərlə qarşılaşa bilər. Valideynlərin yaşadığı

problemlər uşağın tez-tez davranış və qayğı ehtiyacını artırmaqdadır [20]. Məhdudiyətli uşağa baxıcı təmin etmək, məktəblə bağlı yaşanan çətinliklər, həmyaşıdları tərəfindən yaşanan problemlər, yeniyetməlikdə isə uşağın həyatını davam etdirməkə bağlı məlumat əksikliyi valideynlərin stress yaşamasına səbəb ola bilər. Əlavə olaraq, övladının şəxsi ehtiyacları ilə maraqlanmaq, onu təhlükələrdən qorumaq üçün nəzarət etmək anaların stress səviyyəsini daha da artırır. Cəmiyyətin əlilliyə qarşı bəslədikləri münasibət səbəbi ilə sosial fəaliyyətlərdə işti-rakını məhdudlaşdırmaq, uşağın indi ki və gələcəkdəki vəziyyəti ilə bağlı qeyrimüəyyənlik, valideynlərin narahatlıq səviyyəsinin artmasına səbəb göstərilə bilər [13].

Uşaqlarda rast gəlinən məhdudiyətlərdən biri əqli cəhətdən yaşanan çatışmazlıqdır. Zehni qabiliyyətlərdə bir neçə problemlər yaşayan fərdləri aşkar etmək üçün “əqli gerilik”, “əqli məhdudiyət”, “əqli öyrənmə məhdudiyəti” və s. terminlərdən istifadə olunur. Bir sıra ölkələrdə “əqli məhdudiyəti olan şəxs” termini daha aktualdır. Bu cür terminlər “zəka və ya idrak” “öyrənmə bacarıqları” ilə

əlaqələndirilir və şəxsin gündəlik həyat fəaliyyətini davam etdirmək üçün ehtiyac olan qabiliyyət üçün məhdudluğunu vurğulayır [15]. İntellektual səviyyəsi adekvat inkişaf edənlərin ümumi əqli funksiyalarının mühüm dərəcədə geridə olması, adaptiv davranışların normaya uyğun olmaması ilə müşahidə edilir və bu, 18 yaşından öncə meydana çıxır. Yüngül, orta, ağır və çox ağır əqli məhdudiyət kimi sinifləndirilən əqli problemlərin tezliyi intellekt nisbəti nəzərə alındıqda 3%-ə qədər arta bilər. Ən geniş qrup 86% yüngül, 19% orta, 45% ağır və 2-3% çox ağır əqli gerilik problemlərində ən əziyyət çəkənlərdir. Əlillik səviyyəsinə görə motor, emosional, sosial, şəxsiyyət, dil və əqli inkişafında məhdudiyət olan bir uşağın dünyaya gəlməsi mümkün yarana biləcək çətinliklər nəzərə alındıqda ailə üzvlərinin müəyyən çətinliklər yaşamasına şərait yarada bilər [31]. Əqli geriliyin dərəcələrini müəyyənləşdirmək üçün dörd dərəcə üzrə sinifləndirilmişdir:

1. Yüngül dərəcə: ən çox müşahidə edilən növüdür və intellektual səviyyə əmsali 50-70% arasında olur. Yüngüldərəcəli pasiyentlərdə nitq bacarıqları zəif olsa belə, primitiv proqram üzrə tərtib edilmiş

yeni biliklərin qavranılması, qəliz olma yan əmək qabiliyyətlərinə yiyələn mək digər dərəcələrə nisbətən daha yaxşı olur. Həmin uşaqlar xüsusi məktəblərdə müvəffəqiyyətlə oxuya bilirlər. Təməl akademik bacarıqları mənimsəməkdə çətinliklər yaşayırlar. Yüngüldərəcəli əqli geriliyə sahib uşaqlar məktəb proqramlarında, daha çox ibtidai səviyyədəki akademik mövzulara, peşə təhsilinə yönəldilir [2, s. 270-271].

2. Orta dərəcə: zəka yaşlarıtəqribi olaraq 6-8 yaş arasında dəyişir. Nitq inkişafı, sosial, emosional və ya davranış problemləri ilə əsas akademik bacarıqları qavramalarında ləngimə müşahidə olunur. Sosial qaydaları mənimsəmə qabiliyyətləri zəif olur, öyrənmələri nisbətən yavaşdır. Bu zaman pasiyentlər mürəkkəb sualları cavablandırma bilmirlər, nitq qabiliyyətləri zəif olur və çox az söz ehtiyatına sahib olurlar. Özünəxidmət bacarıqlarına yiyələnə bilir və bəzi hallarda primitiv əmək vərdişlərini mənimsəyirlər [2, s. 270-271].

3. Ağır dərəcə: əqli geriliyinnisbətən daha az yayılmış növüdür.

Bu zaman IQ əmsalı 21–30% nisbətində olur. Ağır dərəcəli uşaqların, demək olar ki, əksəriyyətində bu vəziyyət doğum zamanı və ya doğumdan bir müddət sonra diqqət çəkir. İdrak prosesləri olduqca zəif inkişaf edir. Ağır dərəcəli əqli geriliyi olan fərdlərə özünəxidmət bacarıqları (tualet, yemə, içmə, geyinmə) və ünsiyyət bacarıqlarının öyrənilməsinə üstünlük verilir. Bəzi hallarda ətrafda kəslərin yardımı olmadan hərəkət edə bilmirlər. Ağır dərəcəli pasiyentlərdə aqressiv davranışlar: dişləmək, cırmıq, aqılamaq, özünə zərər yetirmək və s. davranışlar müşahidə olunur [2, s. 270-271].

4. Çox ağır dərəcəli: IQ əmsalı 20% aşağı olur və bu zaman pasiyentlər təqribi 2-3 yaşlı uşaq səviyyəsinə belə çata bilmirlər. Özünə xidmət bacarıqları çox cüzi, bəzən hətta heç olmur və gigiyenik əməllərə riayət etmədikləri üçün daima natəmiz olurlar, ona görə də başqa şəxslərin köməyinə möhtac olaraq həyatlarını davam etdirirlər. Ətrafa qarşı maraqları olmur, danışıqlar, adətən, birdən çox məhdudiyətlər müşahidə olunur [2, s.270-271].

Ümumiyyətlə, müasir dövrdə bəzi iyyətdə baş verən hadisələrlə əlaqəli olaraq insanlar narahatlıq, təşviş və gərgin anlar yaşayırlar. Bu cür

hadisələr insanların mənəvi dəyərləri və xarakterindən asılı olaraq bir neçə müddət, bəzən isə həyatı boyu narahat edir. Övlad dünyaya gətirmək ailə həyatının mühüm dönüş nöqtə-sini formalaşdırarkən valideynlər doğulacaq övladlarının sağlam inkişaf etməsini diləyirlər. Yeni doğulan və ya doğulacaq körpələrin istər fiziki, istərsə də zehni inkişafında yetər sızliyin müşahidə edilməsi valideynlər üçün olduqca çətin bir dövrə qə dəm qoyacaqlarını göstərir. Məhdud iyyəti olan uşaq psixoloji, iqtisadi, təhsil, sosial və uşağın xüsusi vəziyyəti ilə bağlı bir çox problemləri özü ilə bərabər gətirir [46]. Əqli gerilikli uşağın doğulması ailə fərdlərində bir müddətlik qəbul edə bilməmək kimi reaksiyalar müşahidə olunur. Bu da öz növbəsində narahatlıq, depressiya, stress vəziyyətinin yaranmasına səbəb ola bilər. Ata və ana şəxsi həyatlarına və ya uşaqlarına görə müəyyən çətinliklər yaşaya bilərlər. Övlad tərbiyə etmək valideynlərin stress mənbəyi olmasına baxmayaraq xüsusi uşaqların valideynləri olmaq daha çox stressə yol açır [26]. Fiziki və ya zehni məhdud iyyəti olan uşaqların valideynlərinin yaşadıkları emosional reaksiyalar ilkin olaraq şok olma, inkar, ağrıacı və depressiyadır. Bu gerçəyin

dəyişdirilə bilməyəcəklərini öyrəndiyi dövrdə qarşıdurma, günahkarlıq, utancaqlıq, kədər kimi ikincili reaksiyalar müşahidə oluna bilər. Ən son mərhələdə isə artıq övladlarının məhdud iyyəti qəbul edilir [27].

Valideynlərin ən çox stressli təcürbələr yaşadığı məqam, körpələrin doğulmasıdır. Ailənin yaşadığı iqtisadi, sosial və emosional sferasında dəyişikliklər baş verir. Yetərsizliyin səviyyəsindən asılı olmayaraq ailədə uşağın dünyaya göz açması ilə bağlı yaranan stress, adətən, valideynlərin arasındakı əlaqənin yenidən qurulması, ümumi gəlirlərinin bölüşdürülməsi, iqtisadi vəziyyətdə dəyişikliklər, yeni ehtiyacların meydana çıxması, azadlıqlarının sərhədləşdirilməsi, dostlarda və sosial qruplarda iştirakın azalması kimi məsələlərdən qaynaqlanır. Bunlardan əlavə, övladlarının əlilliyi olanda daha ciddi məhdud iyyətlər yaranır və ailədə gərginlik səviyyəsi artır. Məhdud iyyətli uşağın varlığı səbəbiylə ailədə yaşanan stress 9 səbəblə əlaqəlidir. Bunlara aiddir:

1. mükəmməl uşaq mifinin qırılması və nəticədə ailənin körpəni qəbul edib əşığı əhval-ruhiyyə səviyyəsi ni yaxşılaşdırması;
2. uşağın bacı-qardaşına, yaxınlarına, ailə fərdlərinə və ətraf mühitə

uşağının vəziyyətinin izah olunmamasıyla bağlı yaşanan çətinliklər;

3. uşağın xüsusiyyətləri və vəziyyəti ilə bağlı əldə olunan məlumatların kasadlığı;

4. əlilliyə səbəb olacaq sağlamlıq və davranış problemləri, bu problemləri həll etmək üçün edilən cəhdlər, həmçinin uşağa xidmət etmək üçün ehtiyac olunan vaxt maddiyyat, valideynlərin özləri və digər uşaqları üçün vəsait ayırma bilməməsi;

5. həmyaşdalarının inkişafındakı iri qalması. Məsələn: normal inkişaf edən yaşca balaca bacı-qardaşının ondan daha tez danışması və ya yeriməsi;

6. cəmiyyət tərəfindən uşağa qarşı edilən mənfi davranışlar, yaxın çevrənin ailədən uzaqlaşması;

7. bir çox mütəxəssisə müraciət etmək;

8. ən uyğun təlim mühtitapmaq;

9. uşağın gələcəyi ilə bağlı qayğıyaşamaq [4].

Əqli və ya fiziki cəhətdən çatışmazlığı olan uşağın varlığını qəbul etməyi asanlaşdırmaq və onların həyat fəaliyyətlərində hiss etdiyi stressə dözümlülük səviyyəsini minimuma endirən ən əhəmiyyətli amillərə sosial dəstək aid edilir. Həmin sosial

dəstəyə bir şəxsin digər insanlardan aldığı yardım aid edilir. Bu dəstək, bir insana dəyər verildiyi, qiymətli əndirildiyi, qəbul edildiyi və şəxsiyyətlərə əlaqələrin bir hissəsi olduğuna inanmağa imkan verilən məlum kimi qəbul edilir. Şəxssosial-psixoloji dəstəyi, həyat yoldaşı, ailəsi və dostlarının yanından əlavə asudə vaxtlarını keçirmək üçün əylən cəlifəaliyyətlərdən, cəmiyyət programından və peşəkar insanlardan ala bilirlər [71].

NƏTİCƏ

Tədqiqat zamanı əldə olunan məlumatlar irəli sürdüyümüz fərziyyələrin eksperimental səviyyədə əhəmiyyətli olduğunu təyin etmiş olur. Belə ki, valideynlərin intellektual səviyyəsinə əsasən əqli geriliyi olan uşaqlarla aparılan müalicə bərpa prosesinin effektivliyi və əqli geriliyi olan uşaqların valideynlərinin stress səviyyəsi cinsə görə əhəmiyyətli səviyyədə fərqlənmiş olur. Əqli geriliyi olan uşaqların məsuliyyətini daha çox öz çiyinlərinə götürən, qayğısına qalan şəxs anadır. Aparılan araşdırma əsasən, anaların stress səviyyəsi atalara nisbətən daha yüksək olduğu nəticəsinə gəlinmişdir.

Bu araşdırmanın məqsədi əqli geriliyi olan uşaqların müalicə-bərpa prosesinə valideynlərin təsiri ilə bağlı aparılan araşdırmaya əsasən, əqli geriliyi olan uşaqlara sahib olmaq valideynlərin intellektual səviyyəsinin dərəcələndirilməsi övladlarının psixoloji sağlamlığının inkişafında əvəz siz rolu olduğu

Ədəbiyyat:

1. Akçamete, A.G. Genel Eğitim Okullarında Özel Gereksinimi Olan Öğrenciler ve Özel Eğitim. Ankara: Kök Yayıncılık, 2009.
2. Bilal, E.&, Dağ, İ. Eğitilebilir zihinsel engelli olan ve olmayan çocukların annelerinde stres, stresle başa çıkma ve kontrol odağının karşılaştırılması. Çocuk Ve Ergen Ruh Sağlığı Dergisi, 2(2), s. 57- 67. 2005.
3. Conk, Z. & Yıldırım, F. Zihinsel yetersizliği olan çocuğa sahip anne/babaların stresle başa çıkma tarzlarına ve depresyon düzeylerine planlı eğitimin etkisi. Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi, 9(2), s. 1-10. 2005
4. Doğru, S.S. & Arslan E. Engelli çocuğu olan annelerin sürekli kaygı düzeyi ile durumluk kaygı düzeylerinin

müəyyən ləşdirilmişdir. Buna görə də problemin aradan qaldırılmasına istiqamətlənən müalicə-bərpa prosesi valideynlərin psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda mövcud problemin mürəkkəbləşmə ehtimalı azalacaq və bərpa prosesi daha effektiv olacaqdır.

- karşılaştırılması, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19, s. 540-555, 2008
5. Cavkaytar, A.; Melekoğlu, M. & Yıldız, G. Geçmişten günümüze özel gereksinimli olma ve zihin yetersizliği: Dünyada ve Türkiye’de kavramların evrimi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Eğitim Özel Sayısı, 112120. 2014
6. İlhan, T. Özel gereksinimli 3-6 yaş çocuklarının ebeveynlerinin stres düzeyleri ile rolleri arasındaki ilişki. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi, 18 (3), s. 381-400. 2007
7. İsmayılov N.V. Psixiatriya. Bakı, 2004, s. 269-277
8. Kaner, S. Engelli çocukları olan ana babaların algıladıkları stres, sosyal destek ve yaşam doyumu araştırmasının incelenmesi.

- Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Araştırma Projesi. 2004
9. Metin, E. N. ve Işıtan, S. Zihinselengelli çocuklar ve eğitimleri. Baykoç, N. (Ed.), Özel gereksinimli çocuklar ve özel eğitim. Ankara: Eğiten kitap, 2011
10. Siklos, S. & Kerns, K. Assessing need for social support in parents of children with autism and down syndrome, Journal of Autism Development Disorders 36, s. 921–933, 2006

PARTICIPATION OF PARENTS OF CHILDREN WITH MENTAL RETARDATION IN THE REHABILITATION PROCESS.

Keklik Abasova

ABSTRACT

Mental retardation is a serious intellectual disability. The diagnosis of Mental retardation in a child can trigger a range of emotional responses in parents & across the whole family. Parenting a child with a Mental retardation is a very difficult task as lot of stress, frustration, and hopelessness is experienced by them. The need of the study is to determine the early identification steps and preventive techniques of the mental retardation so that immediate steps would be taken by the parents to prevent and control the disability.

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya elmləri doktoru, dosent.
Məqalə redaksiyaya 15 sentyabr 2021-ci ildə daxil olmuşdur.

РЕДАКСИЙА ЩЕЙЯТИ

Баш редактор:

Ялийев Б.Щ. (АМЕА-нын мцхбир цзвц, психол.е.д., проф.,
Азърбайъан)

Баш редакторун мцавипи:

Сейидов С.И. (психол.е.д., проф., Азърбайъан)

Мясул катиб:

Мустафайев М.Щ. (психол. цзря фялс. д., Азърбайъан)

РЕДАКСИЙА ШУРАСЫ

Ялийева К.Р. (психол. е.д., проф., Азърбайъан)
Ялизада Щ.Я. (пед. е.д., проф., Азърбайъан)
Ялийев Р.И. (психол. е.д., проф., Азърбайъан)
Бахшялийев Я.Т. (психол. е.д., проф., Азърбайъан)
Гурбанова Э.К. (психол. е.д., проф., Азърбайъан)
Mehmet Engin Deniz (психол. е.д., проф., Тйгкйуя)
Turan Akbaş (психол. е.д., проф., Тйгкйуя)
Худйаков А.И. (психол.е.д., проф., Русийа)
Гядирова Р.Щ. (психол. е.д., проф., Азърбайъан)
Шяфийева Е.И. (психол. е.д., проф., Азърбайъан)
Ибрашымбяйова Р.Ф. (психол. цзря фялс. д., проф., Азърбайъан)
Таббаров Р.В. (психол. е.д., дос., Азърбайъан)

Редаксийанын цнваны: АЗ 1069, Бакы шящяри, З.Бцнйадов 38, БЫ
мяртябя.

Телефон: 5629961

Лисензийа: АВ№022487. Гейдийят нюмряси В 287, 19 апрел 1999-ъу ил.

Азърбайъан Республикасы Мятбуат вя Информасийа Назирлийи

[www: psixologiyajurnali.az.](http://www.psixologiyajurnali.az)

E-mail: psixologiyajurnali@gmail.com; psixologiyajurnal.az@bk.ru

Форматы 70x100 ¹/₁₆. Физики чап вяряги: 4,0

Тираж: 300. Сифариш 150.

Гиймяти мцавилия иля.

“Тящсил” няшрийятынын мятбьясиндя чап едилмишдир.

© “Тящсил”, 2021